

T.C.
ORDU ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

SANAT TARİHİ ANABİLİM DALI

TRABZON AZİZE ANNA (KÜÇÜK AYVASIL) KİLİSESİ

YAZAR

Özlem US

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN

Doç. Dr. Seçkin EVCİM

ORDU- 2023

TEZ KABUL SAYFASI

Özlem US tarafından hazırlanan “**Trabzon Azize Anna (Küçük Ayvasıl) Kilisesi**” başlıklı bu çalışma, **15.11.2023** tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak, jürimiz tarafından **YÜKSEK LİSANS tezi** olarak kabul edilmiştir.

Başkan Prof. Dr. Hasan BUYRUK
Ordu Üniversitesi/ Fen Edebiyat Fakültesi İmza

Üye Doç. Dr. Seçkin EVCİM
Ordu Üniversitesi / Fen Edebiyat Fakültesi İmza

Üye Doç. Dr. Gazanfer İLTAR
Giresun Üniversitesi / Güzel Sanatlar Fakültesi İmza

ETİK BEYANI

Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmasında; tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, tez çalışmasında yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi, kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı, bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu, bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

Özlem US

ÖZET

SANAT TARİHİ ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

TRABZON AZİZE ANNA (KÜÇÜK AYVASIL) KİLİSESİ

ÖZLEM US

Trabzon ili Karadeniz Bölgesi'nin önemli liman kentlerinden biri olmuştur. Bu sebeple kültürel etkileşimi oldukça fazladır. Pagan topluluklarından Hristiyan gruplara ve sonunda da Müslüman Türklere ev sahipliği yapmıştır. Bölgede yaşamış toplumlardan ötürü mimari çeşitlilik de imar faaliyetlerine yansımıştır. Çalışmanın konusu olan Azize Anna Kilisesi bu mimari çeşitlilikten faydalanmış ve iki yapım aşaması geçirmiştir. İlk ne zaman yapıldığı bilinmemekle birlikte I. Basileios'un yapıyı 9. yüzyılda yenilediği bilinmektedir. Kilise 20. yüzyıla kadar ibadethane olarak misyonunu sürdürmüş, bölgede camiye dönüştürülmeyen nadir yapılardan biri olmuştur. Azize Anna'ya adanan yapı, mimari detayları ve gün yüzüne çıkarılan freskleri ile küçük boyutlu olma dezavantajını geride bırakmıştır. Çalışma kapsamında bölgedeki diğer yapılar hakkında kısa bilgilendirmeler verilmiş ve özellikle kült bağlamında araştırmalar yapılmıştır. Yapının dönemi içerisindeki yeri, ikonografisi, restorasyon öncesi ve sonrası görselleri, ek olarak Azize Anna hakkında yapılan araştırma, çalışmanın Sanat Tarihi alanına uygun olmasına imkân tanyacaktır.

Anahtar Kelimeler: Karadeniz Bölgesi, Trabzon, Bizans kilise mimarisi, Azize Anna.

ABSTRACT

DEPARTMENT OF ART HISTORY

MASTER THESIS

TRABZON AZİZE ANNA (KÜÇÜK AYVASIL) CHURCH

ÖZLEM US

Trabzon province has been one of the important port cities of the Black Sea region. For this reason, its cultural interaction is quite high. It hosted pagan communities, Christian groups and eventually Islam. Due to the societies existing in the region, architectural diversity is also reflected in the construction activities. The Church of Azize Anna, the subject of this study, benefited from this architectural diversity and underwent two construction phases. It is known that Basileios I had the building rebuilt in the 9th century. The church continued its mission as a place of worship until the 20th century and was one of the rare buildings in the region that was not converted into a mosque. The building, dedicated to Azize Anna, overshadowed the disadvantage of its small size with its architectural features and frescoes. Within the scope of the study, brief information about other buildings in the region is given and research is carried out especially in the context of Anna cult. The place of the building in its period, its iconography, its visuals before and after restoration, and the research on Anna allow the study to fulfill its discipline.

Key Words: Black Sea Region, Trabzon, Byzantine Church Architecture, Azize Anna.

ÖNSÖZ

Karadeniz Bölgesi'nin en büyük liman şehirlerinden biri olan Trabzon, bu özelliği sayesinde birçok kültürle etkileşim kurmuştur. Özellikle de Bizans döneminde birçok kültürden etkilenmiş, bu da mimari yapılanmaya yansımıştır. Bu yapılardan biri olan Azize Anna Kilisesi, bölgede camiye çevrilmeyen ender yapılardandır. Şehir merkezinde yer alan kilise, merkezi konumu ve çevrede pek rastlanmayan planı ile önem arz etmektedir.

Küçük boyutlu bir yapı olması sebebiyle detaylı çalışma ve çözümleme imkânı sunmayan yapı, içindeki freskler ve yine hakkında pek fazla çalışma olmayan Azize Anna kültü ile birlikte incelenmiştir. Yapılan bu çalışmada hem Azize Anna'yı tanıtmak amaçlanmış hem kadın bani ve azizelerin önemi vurgulanmıştır.

Bu çalışma için öncelikle yüksek lisans eğitimim boyunca danışmanlığı ve yol göstericiliği ile bana yardımlarını esirgemeyen Dr. Seçkin EVCİM'e teşekkürlerimi sunarım.

Lisans ve yüksek lisans eğitimim boyunca her daim bilgisini ve desteğini esirgemeyen, bana olan inancı ile güç veren sevgili hocam Dr. Sevinç EREN'e, çalışmış olduğum konuyu kendi çalışma alanı olmasına rağmen bana tahsis eden ve bilgileri ile bana ışık tutan değerli hocam Prof. Dr. Hasan BUYRUK'a şükranlarımı sunarım.

Trabzon arazi çalışmalarında bana destek olan Levent Almak'a, yapıda güvenlik görevlisi olarak çalışan Hüseyin Altıntaş'a, yapının restorasyonunu yapan ve bilgilerini cömertçe benimle paylaşan Zan Mimarlık firmasına teşekkürlerimi sunarım.

Fotoğraflama ve arazi çalışmalarında desteğini esirgemeyen canım kardeşim Alper Kemal GÜLİÇER'e, çizimler konusunda fikir ve bilgi alışverişi yapabildiğim Baran ERDEM'e teşekkürü borç bilirim.

Hayatım boyunca maddi ve manevi yanımda olan aileme, hayatımın her alanında arkamda duran, desteğini ve sevgisini esirgemeyen değerli eşim Baykal US'a sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

ÖZLEM US

İÇİNDEKİLER

	<u>Sayfa</u>
TEZ KABUL SAYFASI	ii
ETİK BEYANI	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	v
ÖNSÖZ	vi
İÇİNDEKİLER	vii
GÖRSELLER DİZİNİ	ix
ŞEKİLLER DİZİNİ	xi
KISALTMALAR VE SİMGELER DİZİNİ	xii
GİRİŞ	1
KONUNUN TANIMI ÖNEMİ VE SINIRLARI	1
ARAŞTIRMADA KULLANILAN METOD VE YÖNTEM	1
KONU İLE İLGİLİ YAPILAN ÇALIŞMALAR	3
BİRİNCİ BÖLÜM	5
1.1. Trabzon'un Tarihi, Demografik ve Topoğrafik Coğrafyası.....	5
1.2. Trabzon Adı.....	6
1.3. Trabzon İli Tarihi	7
İKİNCİ BÖLÜM	12
2.1. Bizans Kilise Mimarisi.....	12
2.2. Karadeniz'de Bizans Kilise Mimarisi	13
2.2.1. Batı Karadeniz'de Bizans Kilise Mimarisi	13
2.2.2. Orta Karadeniz'de Bizans Kilise Mimarisi.....	16
2.2.3. Doğu Karadeniz'de Bizans Kilise Mimarisi.....	16
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	19
3.1. Aziz-Azize Kavramı ve Hıristiyanlıktaki Yeri.....	19
3.2. Kadın Aziz(e)ler	20
3.3. Azize Anna	22
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM	26
4.1. Azize Anna (Küçük Ayvasıl) Kilisesinin Konumu	26
4.2. Azize Anna (Küçük Ayvasıl) Kilisesinin Tarihi.....	26

4.2.1. Kitabeler	28
KATALOG	30
4.3. Azize Anna Kilisesi.....	30
4.3.1. Mimari Tanıtım.....	30
4.3.2. Süsleme	33
4.3.3. Malzeme Teknik ve Yapım Düzeni	42
KARŞILAŞTIRMA VE DEĞERLENDİRME.....	44
SONUÇ.....	71
KAYNAKÇA	73
ŞEKİLLER	82
GÖRSELLER.....	95
ÖZGEÇMİŞ.....	128

GÖRSELLER DİZİNİ

	<u>Sayfa</u>
Görsel 1. Güney cephe genel görünüm.....	95
Görsel 2. Güney cephe giriş kapısı	95
Görsel 3. Güney cephe giriş merdiveni detay	96
Görsel 4. Güney cephe devşirme figürlü taş bloğun olduğu duvar	96
Görsel 5. Güney cephe eski bir görünüm.....	97
Görsel 6. Güney cephe taş bloğun yanındaki pencere	97
Görsel 7. Kuzey cephenin üstünün görünümü	98
Görsel 8. Kuzey cephe üst kat pencerenin yakından görünümü	98
Görsel 9. Kuzey cephenin zemin seviyesindeki görünümü	99
Görsel 10. Doğu cephe genel görünüm.....	99
Görsel 11. Doğu cephe dış cephe ana apsis detayı.....	100
Görsel 12. Batı cephe restorasyon öncesi genel görünümü	100
Görsel 13. Batı cephesi pencere (günümüzde kapı) açıklığı.....	101
Görsel 14. Giriş kapısı üzerindeki devşirme panonun restorasyon öncesi hali	101
Görsel 15. Giriş kapısı üzerindeki devşirme taş pano	102
Görsel 16. Tanrı Mithra'nın tasviri	102
Görsel 17. Güney cephe devşirme taş panonun üstündeki silahlı asker figürü	103
Görsel 18. Zafer Tanrıçası Nike	103
Görsel 19. İsa'nın Çarmıhtan İndirilişi Sahnesi tam görünüm	104
Görsel 20. İsa'nın Çarmıhtan İndirilişi Sahnesi (İsa'nın Çarmıhtan İndirildiği Kısım) 104	104
Görsel 21. İsa'nın Çarmıhtan İndirilişi Sahnesi İsa detayı	105
Görsel 22. İsa'nın Çarmıhtan İndirilişi Sahnesi Meryem detayı	105
Görsel 23. İsa'nın Çarmıhtan İndirilişi Sahnesi Aramatyalı Yusuf detayı.....	106
Görsel 24. İsa'nın Çarmıhtan İndirilişi Sahnesi'ndeki, Altın Kapıda Buluşma Sahnesi detayı	106
Görsel 25. İsa'nın Çarmıhtan İndirilişi Sahnesi Genç Meryem detayı.....	107
Görsel 26. Aziz Georgios ve Ejderha detayı	107
Görsel 28. İsa'ya Ağıt Sahnesi restorasyon öncesi tam görünüm.....	108
Görsel 29. İsa'ya Ağıt Sahnesi tam görünüm	108
Görsel 30. İsa'ya Ağıt Sahnesi restorasyon öncesi yakın görünüm.....	109
Görsel 31. İsa'ya Ağıt Sahnesi yakın görünüm	109
Görsel 32. İsa'ya Ağıt Sahnesi bordür detayı	110

Görsel 33. İç mekan kuzey cephe genel görünüm	110
Görsel 34. Yoakim'in Ölümü Sahnesi tam görünüm	111
Görsel 35. Yoakim'in Ölümü Sahnesi detay (Anna, Hodegetria Meryem ve Elisabeth)	111
Görsel 36. Yol Gösterici (Hodegetria) Meryem Sahnesi restorasyon öncesi tam görünüm	112
Görsel 37. Yol Gösterici (Hodegetria) Meryem Sahnesi tam görünüm	113
Görsel 38. Yol Gösterici (Hodegetria) Meryem Sahnesi restorasyon öncesi Meryem, Bebek İsa ve yapının banisi detayı.....	114
Görsel 39. Yol Gösterici (Hodegetria) Meryem Sahnesi Meryem, Bebek İsa ve yapının banisi detayı	114
Görsel 40. Yol Gösterici (Hodegetria) Meryem Sahnesi Meryem ve Bebek İsa detayı	115
Görsel 41. Yol Gösterici (Hodegetria) Meryem Sahnesi detay.....	115
Görsel 42. Apsisin restorasyon öncesi genel görünümü	116
Görsel 43. Ana apsis restorasyon öncesi genel görünüm.....	116
Görsel 44. Ana apsis genel görünüm	117
Görsel 45. Apsis Deesis Sahnesi restorasyon öncesi görünümü.....	118
Görsel 46. Apsis Deesis Sahnesi görünümü	118
Görsel 47. Apsis madalyon içinde İsa ve Dört Melek figürü.....	119
Görsel 48. Apsis Deesis Sahnesi detay (İsa ve Melekler, Meryem ve Azizler)	119
Görsel 49. Apsis Meryem ve Azizler detayı	120
Görsel 50. Apsis Dört Aziz figürü.....	120
Görsel 51. Apsis pencere kemerindeki birinci figür	121
Görsel 52. Apsis pencere kemerindeki ikinci figür.....	121
Görsel 53. Apsis pencere kemerindeki üçüncü figür	122
Görsel 54. Apsis pencere kemerindeki dördüncü figür.....	122
Görsel 55. Batı cephe iç mekan restorasyon öncesi genel görünüm.....	123
Görsel 56. Batı cephe iç mekan genel görünüm	123
Görsel 57. Batı cephe duvarının solundaki İki Piskopos figürü	124
Görsel 58. Batı cephe duvarı soldaki piskopos	125
Görsel 59. Batı cephe duvarı sağdaki piskopos	125
Görsel 60. Batı cephe Aziz Leontius figürü genel görünüm.....	126
Görsel 61. Batı cephe Aziz Leontius detay	126
Görsel 62. Batı cephe ikinci asker aziz figürü genel görünüm	127
Görsel 63. Batı cephe ikinci asker aziz detay	127

ŞEKİLLER DİZİNİ

	<u>Sayfa</u>
Şekil 1. Vaziyet planı	82
Şekil 2. +1.10 Kot planı	82
Şekil 3. +3.10 Kot planı	83
Şekil 4. +6.80 Kot planı	83
Şekil 5. AA kesiti	84
Şekil 6. BB kesiti	84
Şekil 7. CC kesiti	85
Şekil 8. DD kesiti	85
Şekil 9. Güney giriş kapısı üzerindeki kanatlı melek ve asker figürü	86
Şekil 10. Kuzey cephe batı tarafında Yol Gösterici Meryem (Hodegetria) çizimi	86
Şekil 11. Kaledibi (Aziz Johannes) Kilisesi planı	87
Şekil 12. Gümüşhane Meryem Ana Kilisesi planı	87
Şekil 13. Rize Ardeşen Kilisesi planı	88
Şekil 14. Çıralı Yanartaş (Khimera) Kilisesi planı	89
Şekil 15. Knidos Batı Liman E Kilisesi planı	89
Şekil 16. Naxos Ioannes Theologos Kilisesi planı	90
Şekil 17. Kreta Hg. Andreas Kilisesi planı	90
Şekil 18. Üç nefli, üç apsisli benzer kilise örnekleri	91
Şekil 19. Patara Liman Kilisesi planı	91
Şekil 20. Assos, Güney Kilise planı	92
Şekil 21. Bergama Aşağı Agora Kilisesi planı	92
Şekil 22. Hierapolis Direkli Bazilikası planı	92
Şekil 23. Priene Bazilikası planı	93
Şekil 24. Birinci ion sütun başlığı	93
Şekil 25. İkinci ion sütun başlığı	94

KISALTMALAR VE SİMGELER DİZİNİ

Kısaltmalar

Bkz.	: Bakınız
C.	: Cilt
çev.	: Çeviren
ed.	: Editör
Fak.	: Fakülte
km	: Kilometre
m	: Metre
MÖ.	: Milattan Önce
MS.	: Milattan Sonra
No.	: Numara
S.	: Sayı
s.	: Sayfa
St.	: Saint (Aziz)
TDV	: Türk Diyanet Vakfı
TTK	: Türk Tarih Kurumu
Üni.	: Üniversite
vb.	: Ve benzeri
YÖK	: Yükseköğretim Kurulu

GİRİŞ

KONUNUN TANIMI ÖNEMİ VE SINIRLARI

Doğu Karadeniz'in önemli bir liman şehri olan Trabzon, Boztepe'nin eteklerinde kurulmuştur. Hem topoğrafik açıdan yükseltisi sebebiyle yerleşimcilerin güvenlik ihtiyacını karşılayabilmiş, hem de bir liman kenti olması sebebiyle ticari anlamda bölgeyi canlı tutabilmiştir. Çok sayıda farklı etnik kökene sahip insan bölgede kendine yaşam alanı bulmuştur. Lazlar, Rumlar ve Türkler bu etnik gruplara örnek olarak gösterilebilir.

1461'de Türkler tarafından fethedilene kadar şehirde Hristiyan dini yapılaşması belli aralıklara devam etmiştir. Ayasofya Kilisesi, Ayasofya Çan Kulesi, Kaledibi Kilisesi, Kaya Kilisesi, Kaymaklı Manastırı, Kilise 1 (Ocaklı Mahallesi), Kilise 2 (Üstüdal Mahallesi), Kızlar Manastırı, Küçük Ayvasıl Kilisesi, Mağara Şapeli, Ocaklı Kilisesi, Rum Kilisesi, Meryem Ana Kilisesi, Şapel 1 (Yeşilyurt Mahallesi), Aziz Mikail Kilisesi günümüze gayrimüslim ibadet yapısı olarak ulaşan orijinal örneklerdir. 1461 sonrası farklı dönemlerde camiye dönüştürülerek ayakta kalan yapılar: Molla Halil Camii, Ayasofya, Panagia Khrysokefalos (Orta Hisar Camii) ve Aziz Eugenios (Yeni Cuma Camii) olarak sayılabilir. Çalışmanın konusu olan Küçük Ayvasıl Kilisesi ile aynı lokasyonu paylaşan Aziz Basil (Büyük Ayvasıl) Kilisesi ise zemin seviyesinde dahi günümüze ulaşamamıştır.

Azize Anna, diğer adıyla Küçük Ayvasıl Kilisesi sadece mimari açıdan değerlendirildiğinde ikonografik özelliklerine haksızlık edileceği düşünülmelidir. Zira bir kadın azizeye hatta tarihte ve Hristiyanlıkta en önemli anne figürlerinden birisi olarak nitelenen Azize Anna'nın bölge ve Hristiyanlık için önemi, şifa ve bereket ile kurulan ilişkisine de çalışma içerisinde yer verilmiştir.

Trabzon yapıları ile ilgili daha çok Ayasofya için monografik ve çoklu çalışmalara yer verilmiş, diğer yapılara daha çok yüzeysel yaklaşmıştır. Çalışmanın konusu olan Azize Anna ile ilgili nitelikli bir çalışmanın varlığından söz edemeyiz.

ARAŞTIRMADA KULLANILAN METOD VE YÖNTEM

Çalışma ile ilgili ilk olarak Ordu Üniversitesi Kütüphanesi, Ordu Gazi Kütüphanesi, Giresun Üniversitesi Kütüphanesi, Karadeniz Teknik Üniversitesi Kütüphanesi, Giresun

İl Halk Kütüphanesi ve Giresun 125. Yıl Halk Kütüphanesi detaylı şekilde taranıp konu ile ilgili olan ansiklopedi, kitap, dergi, akademik çalışmalar incelenmiştir.

Google Akademi, TDV İslam Ansiklopedisi, Academia, YÖK Tez ve e-kitap erişimine izin veren internet sitelerinden yüksek lisans ve doktora tezleri ile makale taramaları yapılmıştır. Yabancı dilde yazılmış tezlere de ulaşılmaya çalışılmıştır. Bu tez çalışmalarından bazıları Türkçe'ye çevirilerek çalışmada kullanılmıştır.

Trabzon Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü, Trabzon Vakıflar Genel Müdürlüğü, Trabzon Karadeniz Teknik Üniversitesi Sanat Tarihi Bölümü ve Trabzon'da tarihi eserlerin restorasyonu ile ilgilenen firma ile iletişime geçilmiş, bilgi ve belgelerden istifade edilmiştir. Konu ile alakalı arazi çalışması, fotoğraflama, ölçü alma işlemleri, Kasım 2022 ile Nisan 2023 arasında belirli periyotlarla gerçekleştirilmiştir.

Günümüzde ayakta kalmayan kiliselere Kültür Envanteri ve Trabzon Müze Müdürlüğü arşivlerinden ulaşılan bilgiler ile ışık tutulmuştur. Çalışmalar tamamlanınca tezin yazım aşaması başlamış, bu süreç ise tezin içindekiler tablosunda ayrıntılı olarak belirtilmiştir.

Giriş kısmında konunun tanımı, önemi ve sınırları belirtilmiş, araştırma yöntemleri ile ilgili bilgi aktarılmış, Trabzon'un tarihi yapısı, topoğrafyası anlatılmıştır.

Katalog kısmında önce Karadeniz'deki Hıristiyan mimarisi hakkında bilgi verilmiş, sonra Trabzon'un Hıristiyan mimarisi tanıtılmış ve azize kültürüne Azize Anna örneğinde değinilmiştir. Tanıtılan yapılar alfabetik olarak sıralanmıştır. Katalog kısmında tanıtılan kiliseler; yapı adı, yapının yeri, var ise kitabesi, yapı türü, malzeme ve teknik, mimari, süsleme ve bibliyografya alt başlıkları ile incelenmiş, kullanım amaçları, değişmiş ise ne zaman ve ne şekilde olduğu da ayrıca belirtilmiştir.

Değerlendirme kısmında incelenen kiliseler mimari açıdan kıyaslanmış, kendi aralarında ve dönem bazlı olarak benzer örnekler ile ortak özellikleri karşılaştırılmış, farklılıkları belirtilmiştir.

Sonuç kısmında azize kültürü, Azize Anna'ya ithaf edilen bazı yapılar, Trabzon'un islamlaşma sürecinde oluşan değişiklikler, Bizans dönemi kilise inşaatları ve evreleri ele alınarak incelenen yapının günümüze kadarki öyküsü anlatılmıştır. Kaynakça, çizim, tablo ve fotoğraflar en son bölümde sunulmuştur.

KONU İLE İLGİLİ YAPILAN ÇALIŞMALAR

Azize Anna kültü ile ilgili çok fazla çalışma bulunmamakla birlikte, Küçük Ayvasıl Kilisesi ve Trabzon'daki kiliseler ile ilgili çeşitli kaynaklara ulaşılabilmektedir. Tez kapsamında kullanılan ana kaynaklar aşağıda kronolojik sıra ile tanıtılmaktadır.

1895 yılına ait “Les monastères et les églises de Trébizonde” adlı eserinde Gabriel Milet hem yapıları tanıtmış hem de süsleme programlarına yer vermiştir.

1955 yılına ait “Trabzon: Cumhuriyetten Evvel Tarih ve Valiler” adlı eserde Ömer Akbulut, Trabzon tarihini anlatırken Küçük Ayvasıl Kilisesi'ne de değinmiştir.

1960 yılına ait “The Byzantine Churches of Trebizond” adlı makalesinde Selina Ballance, Küçük Ayvasıl Kilisesi'nin her detayına değinmeye çalışmıştır. Yine aynı yıla ait “Trabzon Bizans Kiliseleri” adlı çeviri makalesi Anadolu Araştırmaları Dergisi'nde yayınlanmış ve sadece Küçük Ayvasıl değil diğer kiliseler de kısaca tanıtılmıştır.

1962 yılına ait “Some Byzantine Churches from the Pontus” adlı makalede Winfield ve Wainwright Karadeniz'deki yapılardan kısaca bahsetmiştir.

1975 yılında Mahmut Goloğlu'nun yazmış olduğu “Trabzon Tarihi” adlı eserde de fetih yıllarından kurtuluş yıllarına kadar Trabzon tarihine değinilmektedir.

1978 yılına ait Şamil Horuloğlu'nun “Tarihi Eserleri ile Trabzon” adlı eserinde de kentteki Bizans yapılarından bahsedilmiştir.

1985 yılında kaleme alınmış Anthony Bryer ve David Winfield'in ortak çalışması olan “The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos” adlı eserde, Karadeniz'de yer alan neredeyse tüm Bizans yapıları incelenmiş, her biriyle ilgili dönemine göre çok detaylı bilgiler aktarılmıştır.

1999 yılında Veysel Usta tarafından hazırlanan “Anabasis'ten Atatürk'e Seyahatnamelerde Trabzon” adlı eserde Bjişkyan, Fontainer, Hamilton, Texier, Deyrolle, Cumont, Ahmet Refik gibi araştırmacı ve seyyahların çalışmalarından derlemeler aktarılmıştır. Trabzon'un tarihi, coğrafyası, demografik yapısı, kültürünün yanı sıra mimari unsurlara da kısaca değinilmiştir.

Fyodor Ivanovich Uspensky'nin 1916-1918 arasındaki Trabzon bölgesi bilimsel misyonu ve araştırmalarının da katkısıyla 1929 yılında ölmünden sonra yayınlanan “Trabzon İmparatorluğu Tarihi” adlı geniş çalışmasının 2003 yılında yayınlanmış Türkçe çevirisi

olan “Trabzon Tarihi (Kuruluşundan Fethine Kadar)” adlı eserde Trabzon’un tarihinden oldukça detaylı bir şekilde bahsedilmektedir. Tarihçe için temel olarak bu kaynak kullanılmıştır.

2002 yılına ait Anthony Bryer, David Winfield, Seline Ballance ve Jane Isaac’ın ortak çalışması “The Post-Byzantine Monuments of the Pontos” adlı eserde Karadeniz’de bulunan Osmanlı dönemi Hıristiyan yapıları yer almaktadır.

2005 yılına ait “Arrianus’un Karadeniz Seyahati” adlı çevirisini Murat Arslan’ın yaptığı eser, sadece bir seyahatname değil dönemin yerleşimlerini aktarması bakımından da önemlidir.

2010 yılında tamamlanan “The outside image : a comparative study of external architectural display on Middle Byzantine structures on the Black Sea littoral” adlı tezinde Roger Stephen Sharp, Trabzon’daki Bizans yapılarından bahsetmektedir.

Annica Asp-Talwar’ın 2012’de yayınladığı “Dynamic Middle Ages” adlı çalışması Trabzon ve Pontos İmparatorluğu’nun kısa tarihçesi ile ildeki bazı Bizans yapılarına ışık tutmuştur.

2013 yılına ait Demet Okuyucu’nun doktora tezi, Karadeniz Hıristiyan yapılarını detaylandıran ve her biri için ayrı bilgilendirme yapan bir çalışmadır. Bu çalışmada Küçük Ayvasıl Kilisesi’ne de yer verilmiştir.

2018 yılına ait “Trabzon Merkez ve İlçelerindeki Önemli Tarihi Yapılar” adlı eserinde Haşim Karpuz Küçük Ayvasıl Kilisesi ile ilgili kısa bir bilgilendirme yapmış ancak tüm Trabzon Hıristiyan yapılarını da tanıtmaya çalışmıştır.

Sam Topalidis’in 2018 yılına ait “The Statues of Old Churches in Trabzon” adlı makalesinde Trabzon ilindeki kiliselerin durumu, dini bağlantıları ve konumları belirtilmiş, 6. ve 7. sayfada Küçük Ayvasıl Kilisesi de anlatılmıştır.

2018 yılına ait Azize Anna kültürünü anlatan, Eirini Panou’nun yazmış olduğu makaleyi genişletme çabası ile oluşturduğu “The Cult of Azize Anna in Byzantium” adlı eserinde Anna kültü, gelişimi, ilişkide olduğu olaylar ve kişiler, ilgili dini figürlerin yanı sıra birçok bölgeden yapının içerisinde yer alan Anna figürleri de temsil ettiği değerler ile karşılaştırılarak aktarılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

1.1. Trabzon'un Tarihi, Demografik ve Topoğrafik Coğrafyası

4685 km² yüz ölçüme sahip Trabzon ili, Doğu Karadeniz dağlarının ortasındaki Kalkanlı dağlık bölgesinin kuzey yamacında 40-33° ve 41-07° kuzey paralelleri ile 39-07° ve 40-30° doğu meridyenleri arasında yer almaktadır¹. Kuzeyinde Karadeniz, güneyinde Gümüşhane ve Bayburt, doğusunda Rize, batısında Giresun ili bulunmaktadır.

En yüksek nokta Rişnik Tepesi olarak adlandırılmış ve denizden 3300 m yüksekliktedir².

Doğu-Batı yönünde Soğanlı, Trabzon, Zigana Dağları olarak üç bölüme ayrılmaktadır. Akarsular bakımından çeşitliliğin görüldüğü şehirde göl sayısı oldukça azdır. Sera Gölü, Çakırgöl ve Uzungöl, heyelan sonucu oluşan önemli kaynaklardır³.

Tipik Karadeniz ılıman ikliminin yaygın olduğu şehirde, yaz ile kış ayları arasındaki sıcaklık farkı çok değildir. Sıcaklık, yaz aylarında 32-33°, kış aylarında -6° olarak kayıtlara geçmiştir⁴.

Nüfus dağılımına ilişkin kesin bilgilere Tahrir Defterleri aracılığıyla ulaşmak mümkündür. Şakir Şevket, Tayyib Gökbilgin ve Ömer Akbulut eserlerinde Ankara arşivlerinde yer alan "Kuyudu Kadimi Fihristi No.29" olarak adlandırılan Trabzon Tahrir Defteri'nden (1583) yararlanarak, kısa bilgiler aktarmıştır⁵.

16. yüzyılda sadece Doğu Varoş ve Batı Varoş olarak adlandırılan bölümlerde Rum Ortodoks nüfus bulunmaktadır. Batı Varoş'ta; Gebran-i Mahalle-i Faroz'da 8 hane, Doğu Varoş'ta ise; Kanita (55 hane), Zograf (22 hane), Aya Gorgor (28 hane), Aya Kiraki (35 hane), Ayu Vasil (31 hane), Ayu Todor (18 hane) tanımlanmıştır⁶.

---

¹ <https://trabzon.ktb.gov.tr/TR-126647/cografi-yapi-ve-iklimsel-ozellikler.html#:~:text=Doğu%20Karadeniz%20Bölgesinde%2040-33,Nüfusu%20günümü%2014,949'dur/2022/17:04> (06.04.2022).

² Ömer, Akbulut, *Trabzon Cumhuriyetten Evvel Tarih ve Valiler*, İstikbal Matbaası, Trabzon, 1955, s. 1-4.

³ Haşim, Karpuz, *Trabzon Merkez ve İlçelerindeki Önemli Tarihi Yapılar*, TTK Yayınları, Ankara, 2018, s. 8.

⁴ Karpuz, 2018, s. 8.

⁵ Şakir, Şevket, *Trabzon Tarihi*, Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, Ankara, 2001, s. 32; Ömer, Akbulut, *Trabzon Kitabeleri*, İstanbul, 1953, s. 16.

⁶ Heath, W., Lowry, *Trabzon Şehrinin İslamlaşma ve Türkleşmesi 1461-1583*, çev: Demet ve Heath Lowry, Boğaziçi Üniversitesi Yaymevi, İstanbul, 2005, s. 119-120.

Bijışkyan'ın aktardığı bilgilere göre; 19. yüzyılda Trabzon nüfusu yaklaşık 33.000 kadardır. Rum mahalleleri, Çömlekçi, Kanita, Frenk, Tuzluçeşme, Taşlık ve Kemer kaya olarak adlandırılmaktadır⁷.

Şehrin duvarları baz alınarak Trabzon, güneyden kuzeye doğru konumlandırılmıştır. Batıya doğru az bir meyil olan kentte, arazinin büyük kısmı uçurumlardan oluşmaktadır. Taş duvar ve kuleler ile istihkam edilen şehir üç bölümdür:

- 1) Yukarı Şehir: Bu kısımda akropol ile iç kale yer almakta ve burası şehrin en eski bölümünü oluşturmaktadır. Aynı zamanda şehrin en küçük bölümüdür, tamamı eski yapılardan oluşmaktadır.
- 2) Orta Şehir: Zağnos Köprüsü'nün arkasında yer almaktadır.
- 3) Aşağı Şehir: En büyük bölümdür. Ticaret ve sanayinin merkezi olmakla beraber en son yapılan bölümdür. Türk seyyahlarının aktardığı bilgilere göre doğuda bir kapı mevcuttu ve ikinci kapı her daim kapalı olurdu.

Orta Kilise'nin yanından geçen yolun krallara ayrılması, şehri fetheden Konya sultanının dikkatinden kaçmamıştır. Trabzon halkının ortak kullanabilmesi için kale ile Orta Şehir'i birleştirmiştir. Şehrin genişletilmesi III. Alexius'un ikinci köprüünün yanındaki alanı büyütme kararıyla hız kazanmıştır. Böylece güneyden kuzeye uzanan şehre batıdaki düz alan da ilave edilmiştir⁸.

1.2. Trabzon Adı

Trabzon ismine ilk kez MÖ. 400'lere tarihlendirilen Ksephenon'un eserinde "Trapezus" olarak rastlanmaktadır. Aşık Mehmed'in bazı şüirlerinde yola çıkarak "Tarabefzun" olarak isimlendirdiği şehir, İbn Said'in söylemiyle "Tarabzende", Şakir Şevket'in tanımıyla ise "Trapeza (sofra şeklinde görülen büyük taşlar sebebiyle)" olarak isimlendirilmektedir⁹.

Trabzon adı Trapez'den gelmektedir. Kayalıkların üzerine konumlandırılan "masa" şeklinde olan şehir, adını buradan almaktadır¹⁰.

⁷ Veysel, Usta, Anabasis'ten Atatürk'e Seyahatnamelerle Trabzon, Trabzon, 1999, s. 129-130.

⁸ Fyodor, I., Uspenski, *Trabzon Tarihi Kuruluşundan Fethine Kadar*, çev: Enver Uzun, Trabzon, 2003, s. 12-15.

⁹ Fulya Üstün Demirkaya, Oğuz Kırıcı, "Memleketini Anlatan Seyyahlar: Trabzonlu Seyyahların Metinlerinde", SEFAD Yayınları, S. 43, 2020, s. 435-466.

¹⁰ V., Fontainer, *Fontainer Trabzon'da Bir Tutkudur Trabzon*, YKY Yayınları, İstanbul, 1987, s.245-246.

Trabzon'un Trapezus ismini alma sebebi; sur duvarlarının dört köşeli bir masaya benzemesidir. Trapezus ismi ilk kez "Jüpiter" ve "Herkül" kurban törenlerinde oynanan oyunlar sırasında kullanılmıştır¹¹. Eski bir Yunan kolonisi olan Trabzon, köprülerden geçilerek ulaşılan bir düzlüğün tepesine kayalıkların üzerine bir masa şeklindeki alan kurulmuş olduğundan bu ismi almıştır¹².

Evliya Çelebi'ye göre ise; Fatih Sultan Mehmed, Trabzon'u aldığı anda burayı hoş hava anlamına gelen "Tarab-efzun" olarak adlandırmıştır¹³.

Bijışkyan'ın şehrin ismine olan yaklaşımı şu şekildedir; Trabzon şehri bir tepenin üzerinde uzun ve dört köşe bir masa şeklinde kurulmuştur. Eski Kale masa şeklinde olduğundan "Trapeza" veya "Trapezon" olarak tanımlanmaktadır¹⁴.

Trabzon kenti kare biçiminde sarp bir tepenin eteğinde kurulmuştur. Eski bir kalıntının üzerinde dört köşe bir şekilde olduğu için Trapezus ismini almaktadır¹⁵.

Şakir Şevket'in Trabzon Tarihi adlı eserinde Trabzon'u bir Türk pehlivanın bir altın sikkenin tuğrasını parmağı ile bozduğu, bu sebeple de bu kente "Tuğraboza" denildiği zaman içerisinde değişerek ise Trabzon olarak anıldığı belirtilmektedir¹⁶.

MÖ. 400 sene evvel Trabzon'da basılmış sikkelerin bir tarafında başı açık genç bir figür ve diğer tarafında üzerinde üzüm salkımı altında TPA harfleri olduğu, bunun Trapeza şeklinde okunduğu belirtilmektedir¹⁷.

1.3. Trabzon İli Tarihi

Trabzon şehri için tarih öncesi dönemlere ait çok fazla bilgi ve kaynak bulunmamaktadır. Trabzon, Boztepe eteklerine konumlandırılmıştır. MÖ. 656 yılında Sinop (Sinope) kökenli bir kabile tarafından kurulmuştur¹⁸. Kent, coğrafi konumu itibariyle stratejik bir liman kentidir.

Diyodorias'a göre bu şehir, 2536 yıl önce, kral Ezekya zamanında, Sinop'tan gelen bir koloni öncülüğünde inşa edilmiştir. Trabzon'a uğrayan Ksefenon da aynı bilgiyi

---

¹¹ Usta, 1999, s. 102-103.

¹² Usta, 1999, s. 195.

¹³ Usta, 1999, s. 220.

¹⁴ Bijışkyan, 1969, s. 89.

¹⁵ Tournefort, 2013, s. 119.

¹⁶ İsmail, Habib, Sevik, *Yurddan Yazılar*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1943, s. 203-259.

¹⁷ Mustafa, Yazıcı, "Resmi Osmanlıca Belgelerde Trabzon'un Kısa Tarihi", Trabzon, 2003, s. 20.

¹⁸ Karpuz, 2018, s. 5.

aktarmaktadır. Eusebios ise; şehrin kuruluşunu Roma'nın inşasından 5 yıl öncesine tarihlendirmektedir¹⁹.

Homeros'a göre Trabzon'un ilk yerli halkı, Troya Savaşları'nda Troyalıların yanında savaşa giren Elizonlulardır. Bazı araştırmacılar ise Arkadialıları Trabzon'un ilk yerli halkı olarak kabul etmektedir²⁰.

Yunan coğrafyacı ve seyyahların eserlerinde şehirde MÖ. 756'da Miletlerin, MÖ. 8. yüzyılda Kimmerlerin, MÖ. 550-332 arasında Perslerin, MÖ. 332'de Büyük İskender'in hakimiyetinden söz etmektedirler²¹.

Koch, şehrin Helenlerden önceki topluluklarla ilişkisini reddederek, şehrin tarihini doğrudan Yunan kolonicilere bağlamaktadır²².

MÖ. 64 yılında da Pompeius, Trabzon'u Roma İmparatorluğu topraklarına katmıştır²³.

Şehir, Roma İmparatorluğu'na katıldığında gelişmeye başlamıştır. Vespasionus'un (M.S. 69-79) Trabzon ve Anadolu'yu birbirine bağlayan askeri yolu yaptırması ile ulaşım hız kazanmıştır. Hadrianus şehre bir liman kazandırmış, bu vesile ile şehirleşme ve ticaret hız kazanmıştır²⁴.

M.S. 257 yılındaki Got işgalleri ile şehir tahrip olmuş, M.S. 285-305 arasında hüküm süren Diocletanus tahribatı sona erdirmiştir²⁵.

M.S. 395 yılında Roma İmparatorluğu parçalanınca Bizans Hükümdarı Justinianus (527-564) Trabzon şehir surlarını restore ettirmiştir²⁶.

Heraclius (610-641) imparatorluğu askeri bölgelere ayırmıştır²⁷.

---

¹⁹ P., Minas, Bijişkyan, *Karadeniz Kıyıları Tarih ve Coğrafyası 1817-1819*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1969, s. 87-88.

²⁰ Melek, Öksüz, "Kuruluşundan 19. Yüzyıla Kadar Trabzon Tarihine Kısa Bir Bakış", *Karadeniz Araştırmaları*, Sayı 5, 2005, s. 15.

²¹ Öksüz, 2005, s. 16-19; Karpuz, 2018, s. 5.

²² Ayşegül Kuş, Çiğdem Kırca, "Alman Doktor Koch'un Kayıtları Işığında Trabzon ve Yakın Çevresi", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, Sayı 29, 2020, s. 149-178.

²³ Anthony Bryer, David Winfield, *Karadeniz'in Orta Çağ Dönemi Eserleri ve Topoğrafyası*, çev: İsmail Köse, Türk Tarih Kurumu, Cilt. I, Ankara, 2020, s. 337.

²⁴ Karpuz, 2018, s. 5.

²⁵ Öksüz, 2005, s. 19.

²⁶ Karpuz, 2018, s. 6.

²⁷ https://tr.wikipedia.org/wiki/Bizans_İmparatorluğu (19.04.2022)

Trabzon Rum İmparatorluğu'nda inşa ve restorasyon faaliyetlerine büyük önem gösteren I. Basil (867-886) döneminde Trabzon dini açıdan önemli bir merkez haline gelmiştir. Bu sebepten ticaret de kutsal yerleri görme amacı sayesinde gelişmeye başlamıştır²⁸.

İmparator Basileios, 1021 ve 1022 yıllarında Vaspurakan ile Ani krallıklarına karşı verdiği mücadelede Trabzon'u askeri üs olarak kullanmıştır²⁹.

Malazgirt Zaferi (1071) ile Türkler tarafından zaptedilen şehir, 1075 yılında Rumlar tarafından geri alınmıştır³⁰.

Tarihi kayıtlara göre Melikşah Hükümdarlığı Dönemi'nde (1081) şehir Türklere ait olmuştur. Uzun sürmeyen bu hakimiyete Theodoros Gabras son vermiştir. İmparator ailesi içerisinde seçilen varilerin Trabzon'a tayin edilmesiyle birlikte bağımsız idare bölümleri kurulmuştur. Hatta bu durumu abartan Trabzon Dukası Gregorios Taronites ve Konstantin Gabras şehirde bağımsızlıklarını ilan etmiş gibiydiler³¹.

Şehrin 1204 yılında Bizans hakimiyetine girmesiyle Komnenoslar devri başlamıştır³². Anronic'in oğlu ve torunu David ile Alexis Komnene, Trabzon devletinin kurucularıdır³³.

Trabzon İmparatorluğu, Komnenler döneminde büyük mücadeleler vermiştir. Bu tarihlerde tahttaki veraset hakkı elinden alınan Küçük Komnenler ile yönetimde olan Komnen sülalesi arasındaki çekişme en önemli konulardan biri olmuştur³⁴. David'in böyle bir ortamda kardeşi Alexius'un aksine sınırları Anadolu'ya doğru genişletmesi takdire şayandır³⁵.

Trabzon İmparatorluğu için önemli diğer bir konu ise Komnenlerin küçük kolunun Gürcü İmparatorluğu ile olan akrabalığıdır. Gürcü Salnameleri'nde Tamara (1204)³⁶, Alexius'un halası olarak kaydedilmiştir³⁷.

Nikeyler ve Türklerin baskıları ile zayıflayan Alexios, hükümdarlığı kurtarmak için Konstantinopolis'teki İtalyan ve Fransızlara sığınmıştır. 1222 yılında öldüğünde yerine

---

²⁸ İbrahim, Tellioglu, "Doğu Karadeniz Kıpçakları", Karadeniz Araştırmaları, S. 48, 2015, s. 59-78.

²⁹ <https://islamansiklopedisi.org.tr/trabzon#1> (18.08.2022)

³⁰ Karpuz, 2018, s. 6.

³¹ <https://islamansiklopedisi.org.tr/trabzon#1> (18.08.2022)

³² Joseph, de Tournafort, *Tournafort Seyahatnamesi*, çev: Teoman Tunçdoğan, ed: Stefanos Yerasimos, Kitap Yayınevi, Cilt. II, s. 119, 2013.

³³ Karpuz, 2018, s. 6; Usta, 1999, s. 196-198; Charles, Texier, *Küçük Asya*, Cilt. III, Bölüm 10, s. 156.

³⁴ Uspenski, 2003, s. 37.

³⁵ Uspenski, 2003, s. 42.

³⁶ Tamara: Gürcistan'ın sembolü olan Gürcü kraliçesidir.

³⁷ Uspenski, 2003, s. 39.

damadı Andronik Kid gelmiştir. Buhran Dönemi ve Moğol istilaları ile uğraşan Andronik için zor bir hükümdarlık dönemi geçirdiğini söylemek yanlış olmayacaktır³⁸. Bu dönemde Bizans ve Selçuklu arasındaki problemler hükümdarların karşılıklı hoşgörüsüyle tatlıya bağlanmıştır³⁹.

1235'te Andronik öldüğünde tahta oğlu İoan Aksuh geçmiştir. Sadece üç yıl hükümdar olarak kalabilmiştir⁴⁰. 13. yüzyıl ikinci yarısında I. Manuel'in hükümdarlığında Trabzon İmparatorluğu'nu etkileyen iki olaydan söz edilebilir. Birincisi Bağdat Halifeliği'nin yıkılması, ikincisi ise Cengiz Han'ın ölümü ile dört ulusun yaratılması sürecidir. Bu dönemde tek amaç kaybedilen toprakları Latinlerden geri almak olduğu için Konstantinopolis ile ilişkiler güçlendirilmiştir⁴¹. Bu dönemin bir diğer özelliği ise ticaret açısından en parlak dönem olmasıdır. Süregelen taht kavgaları ve iç-dış savaflara rağmen bu dönemin başarılı geçmesi Manuel'in zeka ve başarısı ile ifade edilebilmektedir.

1243 yılında şehir, kısa süreli bir Moğol hakimiyeti yaşamıştır⁴². 1260 yılında Paleologoslar, hükümdarlığı ele geçirmiş ancak gerçek bir istikrar sağlayamamıştır⁴³. Bu dönemde hükümdar olan II. İoan, kız kardeşi Theodora ile yaşadığı taht kavgası ile ön plana çıkmıştır. Bu durum iç savaşların imparatorluğun çöküşünü hızlandırmasına net bir örnek teşkil etmektedir⁴⁴.

İoan'dan sonra oğlu II. Alexios hükümdar olmuştur. Bu dönemin en belirgin özelliği Trabzon'daki Konstantinopolis etkisinin azalmasıdır. Sinop işgalcilerine karşı verdiği mücadele ile bilinen hükümdar, İtalya ticaret kolonileri ile iyi ilişkiler kurmuştur⁴⁵. II. Alexios özellikle Cenevizlileri bölgeden uzak tutmaya çalışmıştır⁴⁶. Trabzon Rum İmparatorluğu'nun istisnasız en parlak dönemidir⁴⁷.

---

³⁸ Uspenski, 2003, s. 53.

³⁹ Karpuz, 2018, s. 6.

⁴⁰ Uspenski, 2003, s. 67.

⁴¹ Karpuz, 2018, s. 6; Uspenski, 2003, s. 70.

⁴² Öksüz, 2005, s. 23.

⁴³ Bijişkyan, 1969, s. 92.

⁴⁴ Uspenski, 2003, s. 79.

⁴⁵ Uspenski, 2003, s. 81-83.

⁴⁶ Fallmerayer, s. 149

⁴⁷ İbrahim, Tellioglu, *Kommenosların Karadeniz Hakimiyeti Trabzon'daki Rum Devleti*, Serender Yayınları, Trabzon, 2009, s. 147.

II. Alexios öldükten sonra tahta oğlu III. Andronikos (1330-1332) geçmiştir. Bu dönem, Konstantinopolis'in taht oyunları sebebiyle Trabzon'a çok fazla müdahale etmesiyle zayıflamıştır⁴⁸.

1330-1349 yılları arasında yönetimin, halk ile olan ilişkisi zayıflamış ve güven ortamı kalmamıştır. Bu dönemde tahta çocuk yaşta bir hükümdarın bulunması (İoan 11 yaşında) zaten olmayan güven ortamını tamamen yıkmıştır⁴⁹.

1349-1390 yılları arasında hüküm süren imparator III. Alexios, Trabzon Rum İmparatorluğu'nun başarılı olarak anılacağı son imparator olmuştur. Yaklaşık 40 yıl tahtta kalan III. Alexios döneminde ticaret canlanmış, sanat ve imar faaliyetlerine ağırlık verilmiş, iç karışıklıklar ve dış müdahaleler büyük ölçüde sona ermiştir⁵⁰.

III. Alexios'un ölümünden sonra yerine gelen kral David, ticaret, sanat ve imar faaliyetlerinden uzaklaşmış, onun yerine kiliseye yaklaşmıştır. Bu durum da imparatorluğun ekonomik anlamda gerilmesine neden olmuştur⁵¹.

Alexios'un ölümü ile başlayan gerileme dönemi yerine geçen, hükümdarların başarısız stratejileri sebebiyle Trabzon Rum İmparatorluğu'nun sonunun başlangıcı gelmiştir. 1460 yılında hükümdar olan David (1460-1461) Osmanlı'nın düşmanı olan Uzun Hasan'a⁵² yaptığı yardımlarla tanınmaktadır. 1461 yılında Fatih Sultan Mehmed'in Uzun Hasan'ın faaliyetlerine son vermek için çıktığı sefer, Trabzon'u da kuşatmasıyla son bulmuştur⁵³. 1461 yılı itibariyle şehir paşaların yönetimine bırakılmış ve Türkleştirilmiştir⁵⁴.

Osmanlı idaresinde sanat, kültür ve ticaret faaliyetlerinin duraksamadığı Trabzon şehrinde yönetim; vilayet, liva ve sancak şeklinde oluşmuştur⁵⁵.

Birinci Dünya Savaşı'nda Rus devleti tarafından ilhak edilen şehir, Türk ordusu tarafından 1918 yılında Rus işgalinden kurtulmuştur⁵⁶.

---

⁴⁸ Telliöğlu, 2009, s. 148.

⁴⁹ Uspenski, 2003, s. 88-89.

⁵⁰ Murat, Keçiş, *Trabzon Rum İmparatorluğu ve Türkler (1204-1404)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2013, s. 81-82; Telliöğlu, 2009, s. 150.

⁵¹ şenay, Başkan, 1416-1461 Yılları Arasında Trabzon Rum Devleti, İstanbul Aydın Üniversitesi, Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Haziran 2020, s. 32-35.

⁵² Bugünkü İran, Irak, Azerbaycan, Ermenistan ve Türkiye'nin bir bölümünü kapsayan bir coğrafyada 1453-1478 yılları arasında hüküm sürmüş Akkoyunlu hükümdardır.

⁵³ Texier, s. 156; Telliöğlu, 2009, s. 152.

⁵⁴ Texier, s. 156.

⁵⁵ Haşim, Karpuz, *Trabzon*, Mas Matbaacılık, Ankara, 1990, s. 8.

⁵⁶ Özhan, Öztürk, *Pontus: Antik Çağ'dan Günümüze Karadeniz'in Etnik ve Siyasi Tarihi*, Genesis Kitap, Ankara, 2011, s. 570.

İKİNCİ BÖLÜM

2.1. Bizans Kilise Mimarisi

Bizans, konumu itibariyle birçok devlet ile yakın ilişkiler kurmuş, bu sebeple homojen bir sanat kavramı geliştirmiştir. Bizans sanatının özü Roma'nın adetleri, Yunan sanatının estetiği ve kıvrımları, Pagan kültürünün sembolizmi, Doğu ülkelerinin oryantalizmi ile birleşerek yeni bir bedende hayat bulmuştur.

Roma ve Yunan ibadethaneleri tek başına Bizans mimarisi için yeterli olamamıştır. Hıristiyanlıkta vaftiz, kutsal kişiler ve olaylar önem teşkil ettiği için Mısır, Yahudi ve Mithra kültürü de Bizans mimarisine örnek olmaktadır. Kilise mimarisi hem ibadet hem de Bizans dini ritüellerini gerçekleştirmek amacı ile ortaya çıkmıştır⁵⁷.

Kilise için terminolojik olarak; Hıristiyan Tapınağı, “toplantı yeri”, içinde Tanrının huzuruna çıkıldığı yapı olduğu için “Tanrı Evi” gibi tanımlamalar yapılabilir⁵⁸. Her türlü Hıristiyan tapınağının da genel adı olan kiliseler 4. yüzyılda inşa edilmeye başlanmıştır. İlk kiliseler bazilika⁵⁹ biçiminde tasarlanmıştır. Bazilika mimari olarak Roma'dan uyarlanmıştır. Bizans kiliselerinde de Roma bazilikalarında olduğu gibi apsis ve apsisle dik konumda yerleştirilen bir ana nef kilisenin çekirdeğini oluşturmaktadır⁶⁰.

Bizans mimarisinde yapılar üç farklı dönemde incelenmektedir:

- Erken Bizans Dönemi'nde; Tek Nefli Yapılar, Bazilikalar, Merkezi Planlı Yapılar, Enine Dikdörtgen Yapılar ve Vaftizhaneler ön plana çıkmaktadır⁶¹. Dönem sona erdiğinde, Yunan Haçı Plan Şeması ön plana çıkmaktadır⁶².
- Orta Bizans Dönemi'nde; Küçük Boyutlu ve Tek Nefli Kiliseler, her bölgede yerini almaktadır. Kapadokya yöresinde Haç Plan Şeması yaygındır. 8. yüzyıldan sonra Kubbeli Bazilikalar'da merkezi mekanda haç ön plana çıkmıştır. 9. ve 10.

---

⁵⁷ Guntram, Koch, *Erken Hıristiyan Sanatı*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, çev. Ayşe Aydın, İstanbul, 2007, s. 18.

⁵⁸ Doğan, Hasol, *Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü*, YEM Yayınları, İstanbul, 2014, s. 264-265.

⁵⁹ Bazilika: Bir tür kilise binası olarak tanımlanmaktadır. Bazilikanın kaynakları; Roma Dönemi profan bazilikalar, Roma evleri, toplantı salonları, imparator sarayları taht odası, sinagoglar, sütunlu Roma caddeleri, çok tanrılı dinlerin mabedleri olarak sıralabilmektedir. Bkz. Mark J. Johnson, John Wilkinson, “Basilica”, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, S. 1, New York, 1991, s. 264-265.

⁶⁰ Metin Sözen, Uğur Tanyeli, *Sanat Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2010, s. 168.

⁶¹ Koch, 2007, s. 37.

⁶² Yılmaz Can, Recep Gün, *Ana Hatlarıyla Türk İslam Sanatları ve Estetiği*, Kayıhan Yayınları, İstanbul, 2011, s. 52.

yüzyıllarda anıtsal mimari son bulmaya başlamıştır. Kapalı Yunan Haçı Planı da bu dönemde yeni bir yapı tipi olarak karşımıza çıkmaktadır. Makedonya Rönesansına rastlayan bu dönemde Sekiz Destekli Plan tipi dikkat çekmektedir⁶³.

- Geç Bizans Dönemi'nde; Gürcü ve Ermeni mimarileri ön plana çıkmaktadır. Yunan Haçı Plan şeması kendini tekrar etmektedir. 13. yüzyılda Yunanistan'da transeptli tonozlu bazilika planı yaygındır. Palaiologoslar Dönemi'nde plan tipleri tekrarlanırken, cephe düzeni ve bezemelere yoğunlaşmış, güzel örnekler ortaya çıkmıştır. Mezar yapılarına verilen önem de dönemin dikkat çeken özelliklerindedir. Bu dönemde bahsedebileceğimiz diğer bir konu da çan kulelerinde belirgin bir Gotik etkinin mimariye yansımasıdır⁶⁴.

2.2. Karadeniz'de Bizans Kilise Mimarisi

2.2.1. Batı Karadeniz'de Bizans Kilise Mimarisi

Bartın: Karadere Vadisi Kilisesi (9. yüzyıl), Zoni Yaylası Kilisesi (9. yüzyıl), Amasra Tavşanadası Manastırı, Küçükkızılkum Köyü Kilisesi (9. yüzyıl), Boztepe Mezar Şapeli (9. yüzyıl), Amasra İçkale Kuzeydoğu Şapeli, Arönü Köyü Şapeli bölgede yer alan Bizans dini mimari yapılarıdır.

Bölgede Kapalı Yunan Haçı Planı çokça görülmektedir. Yapılar genellikle doğu-batı doğrultusunda düzenlenmiş, tek nefli, apsis hepsinde içten ve dıştan olmak üzere yarım daire şeklindedir. Bölgede kullanılan malzeme kesme taş, düzgün kesme taş, moloztaş, kaba yonu taş, tuğla, kiremit ve mermer her yapıda kullanılmıştır. Yapıların cepheleri sade düzende, süsleme ise genelde fresk şeklinde yapı içerisinde yer almaktadır. Geometrik ve bitkisel bezemenin kullanıldığı bölgede figürlü bezeme çok nadir görülmektedir. Bartın ilinde günümüzde ayakta kalabilen fazla bir Bizans Dönemi kilisesi olmamakla birlikte, Roma-Bizans Dönemi'ne ait yapılar; kaya mezarları, nekropol ve akropoller, kale kalıntıları, steller ve bazı seramik parçaları ile sınırlı kalmaktadır⁶⁵.

---

⁶³ Doğan Hasol, vd., *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi*, YEM Yayınları, "Bizans", Cilt. I, İstanbul, 1997, s. 253-255.

⁶⁴ Hasol, vd., 1997, s. 255-257.

⁶⁵ Ercan, Verim, Batı Karadeniz Bizans Dönemi Mimarisi (Bartın-Bolu-Düzce ve Zonguldak), Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Eskişehir, Aralık 2021, s.29-111; Ercan, Verim, Amasra'da Bizans Dönemi Üç Eser: Tavşan Adası Manastırı, Amasra Kilisesi ve Küçük Kilise, Sakarya Üniversitesi, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Sakarya, Kasım 2015, s. 29-52; Durmuş, Gür, Kuzeybatı Karadeniz'de Bizans Dönemi Dini Eserler, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara, 2019, s. 590-593.

Bolu: Mengen Bazilika Planlı Kilise (5-6. yüzyıl), Samsaçavuş Köyü Kilisesi (5-6. yüzyıl), Ayman Yaylası Kilisesi (5-6. yüzyıl), Hacmahmut Köyü Arabacılar Mevkii Kilisesi, Çeltikdere Kilisesi, Nimetli Köyü Kilisesi, Gelinözü Köyü Kilisesi (9-10. yüzyıl), Ulumescit Köyü Kilisesi, İlyaslar Köyü Kilisesi (10-12. yüzyıl), Toklar Yaylası Kilisesi, Hacıcağz Yaylası Kilisesi, Belen Kaya Kilisesi (7-9. yüzyıl), Yuvaköyü Kaya Şapeli (7-9. yüzyıl) bölgede yer alan Bizans dini mimari yapılarıdır⁶⁶.

Bölgede çok sayıda Kaya kilisesi, Kaya şapeli ve Kaya mezarı yer almaktadır. Bolu'daki Bizans kilisesi örneklerinde bezeme çok fazla görülmemekle birlikte mevcut olanlar ise plastik bezeme ve fresko şeklindedir. Özellikle sütunlarda Attik B ve Attik C tipi sütun kaideleri dikkat çekmektedir. Yapılar, genel olarak 5-6. yüzyıllara tarihlendirilmektedir. Birçok kilise günümüze ulaşamamıştır ve planları çıkarılamamıştır. Planlarına ulaşılabilen örnekler Kapalı Yunan Haçı Planı ağırlıklı olmak üzere, üç nefli olan tek kilise Mengen Bazilika Planlı Kilise ve tek nefli olarak Hacıcağz Yaylası Kilisesi literatüre geçmiştir. Nimetli Köyü Kilisesi hariç diğer bütün örnekler doğu-batı yönünde konumlandırılmıştır. Malzeme yöreye özgü düzgün kesme taş, kaba yonu taş, moloztaş, tuğla, kiremit ve mermer olarak karma bir özellik göstermektedir. Apsisler (kaya kiliseleri hariç) içten ve dıştan olmak üzere yarım daire şeklindedir. Naos hemen hemen hepsinde dikdörtgene yakın kare planlıdır.

Düzce: Akçakoca Hacıyusuflar Mahallesi Kilisesi (4-6. yüzyıl), Yedigöller Arasta Mevkii 1 Nolu Kilisesi (6-8. yüzyıl), Yedigöller Arasta Mevkii 2 Nolu Kilise (6-8. yüzyıl), Yedigöller Arasta Mevkii Şapel (6-8. yüzyıl) bölgede yer alan Bizans dini mimari yapılarıdır⁶⁷.

Düzce ilinde bulunan Bizans Dönemi kiliselerinin hiçbiri günümüze sağlam gelememiştir. Akçakoca'daki kilisenin üç yapım evresinden bahsedilirken diğer üç kilise tek evrede tamamlanmış ancak hiçbiri ayakta kalamamıştır. Yedigöller'de bulunan kiliseler 6-8. yüzyıllara tarihlendirilmektedir. Sadece Yedigöller 1 Nolu Kilise'nin üç nefli bazilikalı olan planı tanımlanabilmiştir. Bu yapıyı diğerlerinden ayıran özelliği ise ilk evrede içten yarım daire, dıştan beş kenarlı olan apsistir. Akçakoca'daki kilise bölgede süslemelerin seçilebildiği tek yapıdır; süsleme geometrik, bitkisel, haç ve figürlü şekilde kendini göstermektedir. Malzemesi ile diğer yapılardan ayrılan Akçakoca'daki kilisede

---

⁶⁶ Verim, 2021, s. 123-194.

⁶⁷ Verim, 2021, s. 235-241.

molozaş, kesme taş ve devşirme malzeme öne çıkmaktadır. Yedigöller Arasta Mevkii'nde yer alan kiliseler kuzeydoğu-güneybatı yönünde konumlandırılmış ve her birinde naos, bema, nartheks dikdörtgen olan düzeni ile dikkat çekmektedir. Apsis, her bir yapıda içten ve dıştan olmak üzere yarım daire olarak düzenlenmiştir. Süsleme unsuru olmayan yapıların yerel kireç taşından kaba yonu taş, molozaş ve tuğla şeklinde malzeme özellikleri de benzerlik göstermektedir.

Karabük: Aziz Stephanos Kilisesi, bölgede Bizans dini mimarisine ait bilinen tek eserdir. 6. yüzyıla tarihlenen yapı doğu-batı doğrultusunda ve dikdörtgen düzendedir. Kapalı Yunan Haçı Plan şemasının güzel bir örneği olan yapı, içten beş, dıştan üç kenarlı apsise sahiptir. Yapı camii olarak restore edildiği için bezeme programı tanımlanamamakta, sadece sütun başlıklarında İon ve Dor başlıklar karakterizedir⁶⁸.

Sinop: Sinop ilinde yer alan tek Bizans kilisesi Balatlar Yapı Topluluğu içerisinde (7. yüzyıl). Kilisenin kazıları 2010 yılında başlamış ve günümüzde devam etmektedir. 4. veya 5. yüzyılda hamamın bulunduğu bölüm kilise ve krypta olarak düzenlenmiştir⁶⁹.

Zonguldak: Cehennemağzı Kilisesi (3-4. yüzyıl), Karadeniz Ereğli Ayasofya Kilisesi (Orhan Camii/Orta Camii), Göktepe Köyü Kilisecik Mevkii Kilisesi (5-6. yüzyıl), Uludağ Köyü Şapeli (9. yüzyıl), Hasanlı Köyü Kilisesi (9. yüzyıl), Ataköy Köyü Kilisesi (12.yüzyıl), Bodaç Köyü Kilisesi, Yazıcık Köyü Ahlatlı Mevkii Kilisesi (9-12. yüzyıl), Yazıcık Köyü Pürence Ağıl Mevkii Kilisesi (9-12. yüzyıl) bölgede bulunan Bizans dini mimari eserleridir⁷⁰.

Bölgede biri kaya kilisesi olmak üzere bilinen dokuz kilise yer almaktadır. Bölgenin yer şekilleri birleşik ve konumu itibariyle olsa gerektir ki yapıların tamamı düzgün olmayan bir görsel sergilemektedir. Bazilikal Plan, Kapalı Yunan Haçı Planı olarak iki plan tipi üzerinde durulmuştur. Uludağ Köyü Şapeli, Hasanlı Köyü Kilisesi, Ataköy Köyü Kilisesi ve Bodaç Köyü Kilisesi, tek nefli iken Göktepe Köyü'ndeki kilise ve Ereğli Ayasofyası üç nefli olarak düzenlenmiştir. Bütün yapılarda apsis içten ve dıştan olmak üzere yarım dairedir. Sadece Bodaç Köyü Kilisesi'nde freskler süsleme unsurudur. Cehennemağzı Kilisesi'nde ise bitkisel ağırlıklı olmak üzere, tabandaki mozaik süsleme dikkat

---

⁶⁸ Durmuş Gür, A. Nazlı Soykan, "Safranbolu Hagios Stephanos Manastırı", Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, C. 8, S. 36, 2015, s. 552-584.

⁶⁹ Gülgün Köroğlu, Emine Tok, "Sinop Balatlar Kazısında Ortaya Çıkarılmaya Başlanan Erken Bizans Dönemi Döşeme Mozaikleriyle İlgili İlk Veriler", Dergipark Yayınları, S. 11, 2018, s. 121-135.

⁷⁰ Verim, 2021, s. 242-302.

çekmektedir. Diğer yapılarda herhangi bir süsleme bulunmamaktadır. Yöreye özgü yerel kireçtaşından kaba yonu taş, moloztaş ve tuğla genel olarak kullanılan malzemeler iken sadece Cehennemazğı Kilisesi'nde devşirme sütun başlığı kullanılmıştır.

2.2.2. Orta Karadeniz'de Bizans Kilise Mimarisi

Amasya: Bölgede Bizans Dönemi'ne ait olduğu bilinen tek yapı, 18. yüzyılda camiye çevrilen Fethiye Camii'dir. Yapı ile ilgili çok fazla bilgi olmamakla beraber dikdörtgen bir plana sahip olduğu ve 7. yüzyıla ait olduğu bilinmektedir⁷¹.

Çorum ilinde Bizans dönemine ait herhangi bir dini mimari yapılanma söz konusu olmamıştır. Samsun ilinde Samsun Tekkeköy Kilisesi ve Samsun Gülören Köyü Eski Kent Kilisesi olmak üzere iki Bizans yapısından bahsedilmektedir. Araştırmalar sonucu yapılar ile ilgili kesin bir bilgiye ulaşılamamıştır.

Tokat ilinde yer alan Tama Torgus Kilisesi ve Erbaa Kilisesi günümüze ulaşamayan iki yapı olarak sadece isimleri ile kültür envanterindeki yerlerini almıştır.

Ordu ilinde bilinen ve ayakta kalan üç adet kilise mevcuttur. Ancak hiçbirisi Bizans Dönemi'ne ait değildir. Ritter, Ünye ilçesinde yer alan Aziz Nicholas Kilisesi'ni Bizans Dönemi'ne tarihlendirmektedir fakat kesin bir bilgi aktaramamaktadır. Kilise, Bijişkiyan tarafından daire şeklinde tarif edilmektedir. Tek apsisli olması nedeniyle şapel olabileceği söylenmektedir⁷². Ordu ili Bayadi köyünde Bizans ya da Trabzon Krallığı'na ait olduğu düşünülen üç apsisli bir yapıdan sadece bahsedilmektedir⁷³.

2.2.3. Doğu Karadeniz'de Bizans Kilise Mimarisi

Bayburt'ta yer alan Bayburt Kale Kilisesi, yapım tarihi tam olarak bilinmemekle beraber, Hamilton'un belirttiğine göre 13. yüzyıla ait bir Bizans kilisesidir. Therry ise yapıyı ikişer destekli üç nefli bazilika şeklinde tanımlamaktadır. Yapı malzemesinin taş olduğu bilinen kilisede süslemeden söz edilememektedir. Bu yapı bölgede Bizans unsuru içeren tek örnektir⁷⁴.

---

⁷¹ Sevcan, Yıldız, "Karadeniz Bölgesindeki Bizans Eserleri", Karadeniz Araştırmaları Merkezi, C. 14, S. 53, 2017, s. 134.

⁷² Bryer, Winfield, 2020, C. I, s. 192-193.

⁷³ Bryer, Winfield, 2020, C. I, s. 229.

⁷⁴ Samet, Ergün, Bayburt'taki Hıristiyan Dini Mimarisi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Van, 2017, s. 47-48.

Rize, 6. yüzyılda Bizans'a bağlı vasal bir bölgedir. Rize'de mimari, kale mimarisi etrafında gelişmiştir⁷⁵. Bölgede sadece Trabzon Krallığı dönemine ait olduğu düşünülen Ardeşen Kilisesi bulunmaktadır. Taş malzemeden yapılan eser, üç nefli bir bazilikadır. Apsis dıştan beşgen, içten yarım daire olarak düzenlenmiştir. Apsisin beşgen olması Trabzon Krallığı'nın karakterize bir özelliği olduğu için yapı Bizans eseri olarak tanımlanabilmektedir⁷⁶.

Trabzon: Azize Anna Kilisesi (Küçük Ayvasıl Kilisesi, 7-9. yüzyıl), Kilise A (12. yüzyıl), Kilise B (12. yüzyıl), Aziz Eugenios (Yeni Cuma Camii, 13. yüzyıl), Ayasofya Kilisesi (13. yüzyıl), Kızlar Manastırı (14. yüzyıl), Kilise C (14. yüzyıl), Şapel D (14. yüzyıl), Kilise K (14. yüzyıl), Kilise L (14. yüzyıl), Aziz Khristopher Kilisesi (14. yüzyıl), Aziz Niketas Kilisesi (14. yüzyıl), Sümela Manastırı (14. yüzyıl), Aziz George Kilisesi (14. yüzyıl), Panagia Paramythia (14. yüzyıl), Aziz Philip Kilisesi (13-14. yüzyıl), Stylas Manastırı (14. yüzyıl), Aziz Theodore Gabras Kilisesi (14. yüzyıl), Teolog Aziz John Kilisesi (Mumhane Camii, 10-15. yüzyıl), Nyssalı Aziz Gregory Kilisesi (15. yüzyıl), Theotokos Evangelistria Kilisesi (14-15. yüzyıl), Fatih Camii (Panagia Chrysekaphalos) ve Santa Croc bölgede bulunan Bizans dini mimari yapılarıdır⁷⁷.

Trabzon şehrinde Bizans dönemine ait kiliselerin sadece sekiz tanesi günümüzde ayakta kalabilmiştir. Kilise A ve B 13. yüzyıla ait iken diğer yapılar 14-15. yüzyıla tarihlendirilmektedir. Günümüzde ayakta olmayan yapılar hakkında bilgiye el yazmalarından, imparatorluk fermanlarından, seyyahların not defterlerinden, kullanılan malzeme ve teknikler vasıtasıyla ulaşılabilmektedir.

Plan kuruluşu olarak; Azize Anna üç nefli bazilika, Aziz Eugenios üç apsisli kubbeli bazilika, Ayasofya üç apsisli kare haç planlı, Kızlar Manastırı dikdörtgen planlı, Kilise C üç apsisli kubbeli, Şapel D tek apsisli, Kilise L tek apsisli dikdörtgen, Teolog Aziz John üç apsisli kubbeli bazilika, Nyssalı Aziz Gregory üç apsisli kare içinde haç plan, Panagia Chrysekaphalos üç sahınlı ara bölümlü ve tek apsisli plan şeklinde uygulanmıştır. Yapılar tek apsisli ve üç apsisli olacak şekilde tanımlanmaktadır.

Apsislerin tamamı içten yarım daire, dıştan çokgen iken sadece Teolog Aziz John Manastırı'nda apsis dıştan istisnai şekilde üçgen olarak tamamlanmıştır. Sadece Şapel D

⁷⁵ Bryer, Winfield, 2020, C. II, s. 658.

⁷⁶ Bryer, Winfield, 2020, C. II, s. 683-684.

⁷⁷ Şamil, Horuluoğlu, *Tarihi Eserleri ile Trabzon*, Ankara, 1978, s. 8-31.

ahşap çatılı olarak düzenlenmiş, diğer yapıların tamamı çokgen kasnaklı kubbe ile örtülmektedir.

Malzeme; moloztaş, kesme taş, düzgün kesme taş, devşirme, tuğla, ahşap şeklinde kullanılmıştır. Kilise L'de tespit edilen harç, Pontus bölgesinde çok nadir kullanılması bakımından önemlidir.

Süsleme olarak en güzel örnekler Ayasofya'da yer alırken, ayakta kalan ve camiye çevrilmeyen Azize Anna Kilisesi'ndeki freskler gün yüzüne çıkarılmıştır. Kilise C'nin freskleri 14-15. yüzyıla aittir ancak yapı günümüze ulaşamamıştır. Günümüzde camiye çevrilen Fatih Camii zemininde günümüze ulaşamayan opus sectile mozaikte Tanrı Anası Meryem işlenirken, dış duvardaki mozaikler Müjde Sahnesi'ni yansıtmaktadır. Aziz Eugenios Kilisesi'nde de camiye çevrilmeden önce dış cephenin tamamen fresklerle süslendiği bilinmektedir. Yine bu kilisede alçak kabartma, bitkisel bezeme ve figürlü bezeme sıkça kullanılmıştır.

Nyssalı Aziz Gregory, Kızlar Manastırı ve Ayasofya yöreye özgü çan kuleleri ile ön plana çıkmaktadır. Ayasofya'nın çan kulesi hiçbir Bizans kilisesinde tekrarlanmamıştır⁷⁸.

---

⁷⁸ Karpuz, 2018, s. 31-46; Bryer, Winfield, 2020, C. I, s.337-474.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3.1. Aziz-Azize Kavramı ve Hıristiyanlıktaki Yeri

Aziz kavramı Hıristiyanlık ile birlikte ortaya çıkmıştır. Kutsallık kavramının bir üst mertebesi olarak tanımlanabilmektedir. Kutsal kelime kökeni olarak arapça “temiz ve pak” anlamında kullanılan kuds kelimesinden türetilmiştir. Aynı köke sahip takdis “kutsallık nisped etme”, mukaddes ise “kutsallık nisped edilmiş” anlamına gelmektedir⁷⁹. Kutsal kelimesi sadece kişiler için değil, zaman, mekân ve eşyalar için de kullanılmıştır⁸⁰. Kiliseleri mekanlara, İsa’nın öncesi ve sonrası, önemli dini kişilere atfedilen bayramları zamana, rölikerleri ve litürjik objeleri de kutsal eşyalara örnek olarak gösterilebilmektedir.

Aziz ve azizeler gerçekleştirdikleri mucizeler ile anılmaktadır. Bu aziz ve azizeler ruhani dünya, tanrı ile halk arasında elçi görevini üstlenmektedir. Hıristiyanlıkta geniş bir çerçevede değerlendirilen aziz kavramı melekler, İncil yazarları, peygamberler, havariler ve bazı yapı banilerine de atfedilmektedir⁸¹.

Hıristiyanlık ile büyüyen aziz kavramı özellikle kiliseye bağlı olan, din için canını feda eden kişiler için kullanılmaya başlandığında etki alanı da artmıştır. İsa’nın Çilesi’ne benzetildiği için din adına işkence gören kişilere de aziz yakıştırması yapılmıştır. Hıristiyanlığın ilk zamanlarında Mesih-İsa için canlarını veren kişiler, din şehitlerine aziz denilmekteyken bugün sadece Papa’nın belirlediği ölçütlere sahip kişiler azizlik mertebesine ulaşmaktadır⁸². Yani dini bir mücadelenin simgesi olan azizlik günümüzde tek kişinin kriterlerine bağlı olan bir müessese olarak asıl amacından uzaklaşmıştır.

Aziz ve azizeleri hatırlatan bayramlar günümüzde de hala kutlanmaktadır. Bu bayramlar vesilesiyle insanlar bu aziz ve azizelere dualar etmekte, karşılığının olup olmadığını bilmeden isteklerde bulunmaktadır. Buradan anlaşılacağı üzere aziz ve azizeler insanları bir arada tutan ve inançlarını pekiştiren figürler olmuşlardır.

⁷⁹ <https://islamansiklopedisi.org.tr/kutsiyet#1> (05.05.2022).

⁸⁰ Erçolak, Anadolu’da Görülen Aziz/Azizeler ve Rehber Anlatımındaki Yerleri, Kastamonu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kastamonu, Mayıs 2021, s. 253-254.

⁸¹ Erçolak, 2021, s. 37-38.

⁸² Dursun, Budak, Anadolu’da Yaşamış Aziz ve Azize Hayatlarının Dinler Tarihi Açısından Değerlendirilmesi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2012, s. 19.

3.2. Kadın Aziz(e)ler

Hristiyanlık tarihi boyunca azizler ve azizeler din, inanış ve itikat açısından peygamberler, melekler ve ulvi varlıklar ile eşdeğerde tutulmuştur. Erkek azizlerin kadın azizlere karşı olan oranı daha fazla olsa da bu durum saygınlık durumlarına olumsuz etki etmemiştir.

Azizler gibi azizeler de Hristiyanlığın yayılmasına ciddi katkılarda bulunmuştur. Çeşitli işkenceler, acılar, bitmeyen çileler ve hatta ölümü de göze alarak inançlarına sahip çıkmışlardır. Çektikleri ızdıraplar onlara azizelik mertebesinin yolunu açmış ve kimliklerini kutsallaştırmıştır.

Erken Hristiyanlık döneminde azizelerin çoğunluğu 3.ve 4. yüzyıllarda türlü işkencelere maruz kalıp, idam edilen bakire din şehitleri olmuştur. 4-7. yüzyıllarda ise martir azizeler azalmış, münzevi rahibeler, tövbekarlar, keşiş kılığına giren hatta sakallı bir şekilde manastırlarda yaşayan dindar kadınlar ortaya çıkmıştır. 10. yüzyıla ait kayıtlarda 3. ve 4. yüzyıla ait 55 azize, 4. ve 5. yüzyıla ait 14 azize, 8. ve 9. yüzyıla ait 8 azize yer almaktadır⁸³.

İkonalardan ve anlatılardan etkilenen Bizans kadınları, çocuklarını Hristiyanlık dinine uygun şekilde eğitmeye başlamıştır. Azizelerin bu noktada katkısı eğitimin ailede başladığı gerçekliği ile ölçülmektedir. Bizans ev kadınlarının hane içindeki yaşantıları ve kilisedeki durumları göz önüne alındığında çocuklarına verdikleri eğitimin değeri anlaşılabilir. Özellikle dindar kadınlar genç kızlarına azizleri, azizeleri, mucizeleri ve dini figürleri öğretmiş, azizlerin yaşamlarını ve dini mezmurları okumayı anlatmıştır⁸⁴.

Azizelerin kilise takvimine dahil edilmesi 10. yüzyılı işaret etmektedir. Anıtsal resim programına dahil olmaları da aynı yüzyıllara rastlamaktadır. Bizans'ta erkeklere ait manastırlarda azize tasvirleri çok sık tekrarlanmamış ancak yine de nartheklerde portre olarak yerini almıştır. Genel anlamda ise Bizans kiliselerinde, azize tasvirleri kuzey nef kuzey duvarda, kuzey nef tonozunda, batı girişin kuzey duvarında ve narthekste yer almaktadır⁸⁵.

---

⁸³ Feride, İmrana, Altun, "Kapadokya Bölgesi Kaya Kiliselerinde Azize Paraskevi ve Azize Kyriaki Resimleri", SDÜ Fen-Ed. Fak Sosyal Bilimler Dergisi, S. 53, Ağustos 2021, s. 52.

⁸⁴ Altun, 2021, s. 52.

⁸⁵ Altun, 2021, s. 53.

Yüzlerce azizeden bahsedilmesine rağmen -Meryem baş azizelerden biri olmak üzere- adından çokça söz edilen en önemli azizeler, Azize Veronice, Azize Catherine, Azize Paula, Azize Marina, Azize Clare, Azize Eugene, Azize Barbara, Azize Paraskevi, Azize Kyriaki ve Theodosia'dır. Azize Agathe, Azize Barbara, Azize Eudokia ve Azize Thekla, Bizanslı sanatçı Kassira'nın ilham kaynağı olmuş, *Stichera* olarak bilinen akşam ve sabah duası sonrası okunan bestelerde yerini almışlardır⁸⁶.

Erken Hristiyanlık martirlerinden sayılan İskenderiyeli Catherine, Meryem'den sonra en fazla resmedilen "kutsal bakire" figürüdür. İşkence gördüğü "çivili tekerlek" onun sembolü olmuştur. Anadolu'dan başlayarak, oldukça geniş bir etki alanına yayılmıştır. 6. yüzyılda Justinianus'un emriyle Catherine'in öldükten sonra getirildiği Sina Dağı'nda onun adına bir manastır inşa edilmiştir. Manastır, erişilmesi çok zor bir yerde olmasına rağmen önemli bir hac yeri haline gelmiştir⁸⁷. Antakyalı Aziz Marina, özellikle Meryem benzeri tasvirleri ile ön plana çıkmıştır. Çok sayıda kilisenin kutsal emanet koleksiyonlarında azizenin şeytanı öldürdüğü düşünülen "Sağ El" rölikleri bulunmaktadır⁸⁸. Aziz Jerome'un en yakın arkadaşı olarak bilinen Aziz Paula ise bütün zenginliğini çok sayıda kilise yaptırarak kullanmasıyla ün salmıştır⁸⁹. Kanaat önderi olan Azize Clare için Bizans manastırlarının Luther'i demek yanlış olmayacaktır. Manastır ortamında ruhani yeni bir ortam yaratmış ve dine farklı bir açısı getirmiştir. Dönemi içinde (12. yüzyıl) eşitlikçi bir yol izlemiş ve kadınların manastırda da aktif olmasını sağlamıştır⁹⁰. Theodosia ise İstanbul'da adını bir kiliseye verdirerek bir hacı rotası oluşturmuştur. Azizenin kutsal kalıntılarının bir dilsizin dilini açtığı yönündeki haber 14. yüzyılda buranın tanınmasına ve 15. yüzyılda Rus hacıların manastır ve rölikleri ziyaret etmesine vesile olmuştur⁹¹.

Kapadokya bölgesinin azizeleri, Barbara, Paraskevi ve Kyriaki için çektiği acılar noktasında bağlantı kurulabilmektedir. Her bir azize çocuğu olmayan ailelerin dua ile sahip oldukları evlatlar olarak aynı kaderi paylaşmaktadır. Hepsi hasta kişilerin hamisi

---

⁸⁶ Dilek, Maktal, Canko, "Bizans'ta Kadın Sanatçılar", Sanat Tarihi Dergisi, C. XXV, S. 1, Nisan 2016, s. 111-138.

⁸⁷ Vildan, Işık, "Barok Resim Sanatında İskenderiyeli Azize Catherine", Sanat & Tasarım Dergisi, S. 12, 2022, s. 75-98.

⁸⁸ Sanem, Soylu, Yılmaz, "Sinop Balatlar Kilisesi Duvar Resminde Antakyalı Azize Marina", Güzel Sanatlar Fakültesi Sanat Dergisi, C. 15, S. 30, Aralık 2022, s. 1051-1065.

⁸⁹ https://www.catholic.org/saints/saint.php?saint_id=6996 (06.05.2022)

⁹⁰ Pınar, Ülgen, "Kadınlar İçin Manastır Kurallarını Yazan İlk Kadın: Assisi'li Aziz Clare", Tokat Gaziosmanpaşa Üni. Fen-Ed. Fak., Erasmus Symposium, Ekim 11-13, 2019, Paris, Fransa, s. 150-160.

⁹¹ <https://islamansiklopedisi.org.tr/gul-camii> (06.05.2022)

olarak bilinmektedir. Diğer ortak noktaları ise kafaları kesilmek suretiyle idam edilmeleri olmuştur⁹². Erkil figürler olarak literatüre geçen “Sakallı Azizeler” bir diğer önemli gruptur. Sakallı bir bakire fikri hem adanmışlığın sembolü hem de erkekliği yansıtmaları bakımından önemlidir. Hristiyanlıkta Azize Thekla, Azize Margaret, Azize Eugene ve Romalı Azize Galla erkek kılığına girerek manastır hayatında aktif rol oynamıştır. Her birinin ortak özelliği zorla evlendirilmek istemeleri sonucu evden kaçıp manastırda yaşamaları ve taciz ile suçlanarak idam edilmeleridir⁹³.

Çalışma kapsamında yüzlerce azize var olduğu ancak bunların çoğunun hakkında yeterli bilgi olmadığı sonucuna varılmıştır. Sembolizmi güçlü ikonik karakterler daha çok adına manastır, kilise, ikona ve fresk çalışılanlar olmuştur. Azizeler 10. yüzyıldan sonra önem kazanmış, mimari, edebiyat, sanat ve kilise hayatında yerlerini almışlardır. Azizeler tasvirlerinde Meryem’i kopya eder gibidir ancak kendi mucizesi ile özdeşleşen semboller de tasvirlerine eklenmiştir. Her bir azizenin farklı misyonu olsa da şifa, şefaet, doğurganlık ve bazı meslek dallarına hamilikleri ortak noktaları olmuştur.

Azizelerin Hristiyanlığa ve Hristiyan mimarisine katkısı rölikerlerinin dağıldığı coğrafyaya göre değişkenlik göstermektedir. Hristiyanlık ideolojisi rölikerlerin bulunduğu noktaları bir hac merkezi haline getirmek istemiş ve bu konuda başarılı olmuştur. Günümüzde dahi başta Meryem olmak üzere bir çok azizeye dua için din turizmi gerçekleştirilmektedir.

3.3. Azize Anna

Kadın azizelerden hakkında en az bilgiye ulaşılabilen Anna aslında Hristiyanlığın yapı taşlarından. İsa’nın doğumuna vesile olması açısından bazı kültürlerde kadının “başlangıç” sayıldığı Havva ile özdeşleştirilmiştir. Anna (İbranice Hannah; Zarafet) Kutsal Bakire Meryem’in annesinin geleneksel adıdır. Meryem’in ebeveynleri Yoakim ve Anna, apokrif edebiyatları, Meryem’in Doğuşu İncil’inden, Matta İncil’inden ve Protoevangelium’dan türetilmiştir⁹⁴. Anna ve Yoakim’in yaşamına ait tek kapsamlı

⁹² Altun, 2021, s. 54-55.

⁹³ Işık, Efla, Tınaz, “Bekaretin Korunması Adına Erkek Benzeri Olmak ve Tanrı’nın Kadına Lütü “Sakal”: Azize Wilgefortis (Virgo Fortis) Kültü ve İkonografik Zemini”, Sanat Tarihi Yıllığı, 2022, s. 492-494.

⁹⁴ <https://www.newadvent.org/cathen/01538a.htm> (12.05.2022)

kaynak olan Protoevangelium, güvenilir kaynaklar arasında yer almamaktadır⁹⁵. 3. yüzyıldan 7. yüzyıla kadar yazarlar Meryem'in soy ağacı için bu eserden faydalanmıştır.

6. yüzyıla kadar sadece "Meryem'in Annesi" olarak tanımlanan Anna, sonrasında kendine atfedilen özellikler ile farklı bir kimlik kazanmaktadır. Meryem'in annesi olarak değerlendirildiği dönemde, İncil'de yer alan "Anna'ya Müjde, Altın Kapı'da Buluşma, Meryem'in Doğumu, Meryem'in İlk Yedi Adımı, Meryem'e Sevgi, Tapınağa Sunum" sahnelerinde işlenmektedir⁹⁶.

Aziz John, Anna'yı 12 havari arasında betimleyerek peygamberler ile bağlantı kurmuştur⁹⁷. 7. yüzyılda Epiphanius tarafından Anna kutsal üçlü içerisinde tasvir edilmiştir⁹⁸. 8. yüzyıldan önce Kilise Babaları ve Homilistler Meryem'in ebeveynlerinin hakkındaki eserlere uydurma olarak yaklaşmıştır⁹⁹.

Anna'nın su ve şifa ile betimlenmesi Bethesda'daki Meryem Bazilikası hakkında hacıların anlattığı metinlere kadar dayanmaktadır. Suriye'de ruhun su ile arınması inancına yönelik kadın azizeler su yüzünde güvercin olarak da tasvir edilmektedir. 4. yüzyılda Filistin'de kadın doğurganlığını çağrıştıran su, bu yörede de Anna ve Meryem ile ilişkilendirilmiştir¹⁰⁰. Metinlerde Anna ve su ilişkisinden çok bahsedilmezken, Konstantinopolis coğrafyasında bundan sıkça söz edilmektedir.

9. yüzyıla kadar Anna'ya ilgi duyan ve onun adına kilise inşa ettiren tek imparator I. Justinianos'tur. Justinianos'un Anna'ya olan ilgisi İvion Manastırı'ndaki yazıtlarda kayıt altına alınmıştır¹⁰¹. Yine aynı yüzyılda I. Justinianus, VI. Leo ve I. Basil tarafından Azize Anna'nın bilinen tüm anıtları yeniden inşa ettirilmiştir. 8. ve 9. yüzyıllarda teolojik unsurlar kapsamında Anna'ya "Ortodoks" nitelikler yüklenmiştir¹⁰².

9. yüzyıldan sonra Anna, "Çocuk Doğumunun Korumucusu" olarak tanımlanmaktadır¹⁰³. VI. Leo'nun Anna için yaptırdığı şapel en eski örneklerdendir. Bizans tahtı için bir erkek varis dileyen Leo, Anna'ya ettiği dualar ile bunun gerçekleştiğini düşündüğü için bu

---

⁹⁵ Eirini, Panou, "The Cult of St Anna in Byzantium", New York, 2018, s. 55.

⁹⁶ Bedrettin, Cömert, *Mitoloji ve İkonografi*, De Ki Yayınevi, Ankara, 2014, s. 193.

⁹⁷ Panou, 2018, s. 91.

⁹⁸ Panou, 2018, s. 93.

⁹⁹ Panou, 2018, s. 66.

¹⁰⁰ Panou, 2018, s. 23-24.

¹⁰¹ Panou, 2018, s. 37.

¹⁰² Panou, 2018, s. 61-62.

¹⁰³ Panou, 2018, s. 40.

şapeli yaptırmıştır. Hatta bu duyduğu hayranlığı kızına Anna ismini vererek ispatlamıştır¹⁰⁴.

Azize Anna İtalya ve çevresinde ikonografik olarak 9-10. yüzyıllarda tanınmaya başlamıştır. Bu bölgede “annelik özelliği” vurgulanmıştır. Kapadokya bölgesinde Anna’nın şifa ve şefaathat yönleri ön plana çıkartılmıştır. Kadın şifa azizlerinin ve başışçılarının yanında yerini almış bir figür olarak tasvir edilmiştir.

Anna, ikonoklast dönem sonrasında (9. yüzyıl) Bizans dünyasında hak ettiği değeri bulmuştur. Anna’ya ait rölikerler Fransa ve Kudüs’ten getirilmeye başlanmış, Konstantinopolis’te muhafaza edilmek istenmiştir¹⁰⁵. Manastırlarda da Anna doğum ve doğumun koruyucusu olarak nitelendirilmiş, şifacı özelliği ön plana çıkmıştır. Orta Bizans dönemi boyunca azizlerle alakası olan Anna adında 27 kadın kaydedilmiştir¹⁰⁶. Bunun sebebi, kutsal metinlerde Anna’nın tanıtılması mucizeleri ve yol göstericiliğidir. El yazmalarında doğum, şifa, kutsal üçlü ile beraber anılması inşa edilen yapılar için ona atıfta bulunulmasını sağlamıştır.

Özetlemek gerekirse Anna, kocası Yoakim ile mutlu bir hayat süren zengin bir kadın olmanın dışında Tanrı’dan aktarılan müjde ile kutsal kimliğine kavuşmuştur. Günümüzde halen hakkında yapılan çalışmalar yetersizdir. Mevcut eserler Protoevangelium’un aktardığı bilgiler ile şekillenmiş, İncil’de yer alan vahiyler ve el yazmalarından çıkarılan notlar ile oluşturulmuştur. Anna’ya adanmış bir kilisenin varlığına ilişkin en eski metinsel referans Prokopios’un “Binalar Üzerine” adlı eserine Konstantinopolis’te büyük bir kiliseden bahsettiği yazıdır¹⁰⁷.

Anna’ya adanan kiliselerin tamamına yakını bir su yapısı (hamam, çeşme, ayazma) yakınına inşa edilmiştir. Su ve şifa gücüne olan inanç I. Justinianos, VI. Leo ve I. Basil’in dikkatinden kaçmamış, üçü de Anna’ya adadıkları yapıları su ile ilişkilendirmiştir.

9. ve 10. yüzyıllarda I. Justinianos’un Meryem’i ön plana çıkarma gayreti ile Konstantinopolis’teki bazı kiliseler kadın azizlere atfedilmiştir. Aynı yüzyıllarda I. Basil’in Trabzon’daki Azize Anna Kilisesi’ni yeniden yaptırması ile bu gelenek sürmüştür. 10. yüzyılda Theophilos’un karısı Theodora hem kendisi bir kadın bani olarak

---

¹⁰⁴ Panou, 2018, s. 49.

¹⁰⁵ Panou, 2018, s. 146-156.

¹⁰⁶ Panou, 2018, s. 197.

¹⁰⁷ Panou, 2018, s. 26.

tarihe geçmiş, hem de Azize Anna adına inşa edilen kilise için aktif rol oynamıştır¹⁰⁸. VI. Leo ise yaptırdığı iki kilise için Anna'ya atıfta bulunmuştur¹⁰⁹.

Manastırlarda Anna'nın üretkenlik, doğurganlık ve annelik özelliklerinin öğrencilere ders niteliğinde aktarıldığı bilinmektedir. Kadın azizelere olan ilgi 9. yüzyılda Anna'nın Bizans dünyası tarafından benimsenmesi ile artmış, bu tarihten sonra Anna isimli 27 kadın azize tarihte yerini almıştır. Aynı şekilde Anna ismi birçok kız çocuğuna da verilmiştir.

Anna ile ilgili ilk akademik çalışma, 1962 yılına ait La Fontaine-Dosogne'nin *Iconographie de l'enfance de La vierge dans l'Empire byzantin et en occident* eserinde yayınlanmıştır. Sonrasında Réau, Croce ve Kleinschmidt eserlerinde Anna'dan az da olsa bahsetmektedir¹¹⁰.

Anna hakkında yapılan en yeni çalışma Eirini Panou'nun *The Cult of St Anna in Byzantium* adlı çalışmasıdır.

---

¹⁰⁸ Panou, 2018, s. 39-45.

¹⁰⁹ Panou, 2018, s. 52.

¹¹⁰ Panou, 2018, s. 206.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4.1. Azize Anna (Küçük Ayvasıl) Kilisesinin Konumu

Trabzon ili merkezde Çarşı Mahallesi Hartama Sokak'ta yer almaktadır¹¹¹. Fermanlarda şehrin Ay Vasil adlı mahallenin varlığından söz etmektedir. Bjişkyan kilisenin de aynı mahallede olduğunu, deniz ve kalenin karşısında oldukça yüksek bir alana konumlandığını belirtmektedir¹¹². Sam Topalidis'e göre Azize Anna Kilisesi doğu banliyösünde Meraş Caddesi dışında ancak merkezi bir konumda yer almaktaydı¹¹³. Bryer ve Winfield, kilisenin şehir merkezinde Kahramanmaraş Caddesi üzerinde olduğunu belirtmektedir¹¹⁴. Şamil Horuloğlu ise kiliseden plan ve mimari olarak bahsetmiş, ancak konum belirtmemiştir.

Şehrin Uzun Sokak adı verilen en işlek yerinin doğu kanadından yaklaşık 250 metre içeride solda bulunan yapı, restorasyon sonrasında mahallenin muhtarlık birimi olarak kullanılan dükkânın üzerinde yer almaktadır.

Trabzon şehrinin genel olarak yüksek bir konumda olduğunu ele alırsak yapı, Trabzon Ayasofyası'ndan sonra deniz seviyesine en yakın olan yapıdır. Araştırma alanında herhangi bir bitki örtüsü veya manzara unsuru bulunmadığından ve diğer yapıların arasında sıkışıp kaldığından olmalı ki, beklenenden çok daha ziyaretçi almaktadır.

4.2. Azize Anna (Küçük Ayvasıl) Kilisesinin Tarihçesi

Şehir merkezinde konumlandırılan kilise Azize Anna'ya adanmıştır. Ayvasıl, Eyuvasıl gibi dönüştürülen isimler haricinde Yunanca Ayos Vasilios olarak da kullanılan ancak Ayvasıl adı ile anılan kilisenin I. Basileios'a ¹¹⁵ ithafen verildiği düşünülse de yakınında günümüzde varolmayan Büyük Ayvasıl Kilisesi olarak adlandırılan kilise sebebiyle verilmiş olduğu düşünülmektedir¹¹⁶. Selina Ballance çalışmasında Aziz Basil (Büyük Ayvasıl) Kilisesi'nden söz etmektedir. Kiliseyi Komnenoslar dönemine tarihlendirmekte, 15. yüzyıla ait olduğunu savunmaktadır. Azize Anna Kilisesi'ne Ayvasıl da denmesinin

---

¹¹¹ Karpuz, 2018, s. 33.

¹¹² Usta, 1999, s. 84-85.

¹¹³ Sam, Topalidis, *The Status of Old Churches in Trabzon*, November 2018, pp. 6.

¹¹⁴ Bryer, Winfield, 2020, C. I, s. 420.

¹¹⁵ I. Basileios: Trakya'da dünyaya gelmiş, 9. yüzyılda hüküm süren Makedon kökenli Bizans imparatorudur. Bkz. https://tr.wikipedia.org/wiki/I._Basileios (17.05.2022)

¹¹⁶ Bryer, Winfield, 2020, C. I, s. 420-421.

nedenini burada yer alan Aziz Basil (Büyük Ayvasıl) Kilisesi'ni bağlamaktadır¹¹⁷. Yine Trabzon Şehrinin İslamlaşması ve Türkleşmesi adlı eserinde Heath W. Lowry, Mahalle-i Ayu Vasil olarak bir Rum Hristiyan mahallesinin şehrin doğu varoşlarındaki varlığından söz etmektedir. Mahallenin ismini Aziz Basil Kilisesi'nden aldığı belirtilmekte ve kilisenin onarım tarihi olan 19. yüzyılı işaret etmektedir. 1973 yılına kadar yapının ayakta olduğunu, bu tarihten sonra üç yıl içinde Müftülük binasının yenilenmesi için yıkıldığından bahsetmektedir¹¹⁸. Sedat Çetintaş'ın Trabzon abideleri hakkındaki raporunda, Çarşı Mahallesi'nde planı diğerlerine benzeyen barok tarzı denebilecek bir kiliseden bahsedildiği görülmektedir. Buradaki yapıya Ayvasıl Kilisesi olduğunu belirtmektedir¹¹⁹. Bijişkyan'ın aktardığı bilgilere göre günümüzde Trabzon merkeze yaklaşık 60 dakikalık bir mesafede olan Sürmene'nin yukarı tarafında Ay Vasil adında bir kiliseden söz etmektedir. Bölgede Rumlara ait on iki eski kiliseden ve Rum yerleşmelerinden de bahsetmektedir. Mevcut mesafe düşünüldüğünde Azize Anna Kilisesi'nin "Ayvasıl" ismini almış olması Sürmene'deki bu kilise sebebiyle olabilir mi? Günümüz şartlarında uzak olduğu düşünülen bu mesafe at üstünde günlerce sefer yapan topluluklar için kısa sayılabilmektedir. Bu sebeple bu kilise ile Azize Anna arasında bir ilişki olduğu düşünülebilmektedir. Ancak Sürmene'deki bu kilisenin Azize Anna'ya (Küçük Ayvasıl) isim babası olmasıyla ilgili yazılı bir kaynağa rastlanmamıştır. Konya'dan Kuzey Kıbrıs'a kadar birçok bölgede Ayvasıl ismi kullanılmış, Hristiyanlığı çağırırsa da bölge ile özdeşleştiği için değiştirilmemiştir.

Cheyret, bu döneme yönelik Basileios'un başkent Konstantinopolis'te yenilediği ve yeniden yaptırdığı yapılardan bahseder ancak bu kilise Anadolu'da bulunduğu için olsa gerek eserinde adı dahi geçmemektedir. Bijişkyan'ın naklettiğine göre giriş kapısı üzerinde yer alan kanatlı kadın figürü içeren kabartma putperestlik zamanına ait bir yapıdan geldiği için Ayvasıl isminin daha eski döneme tarihlendirilmesi de göz önünde bulundurulabilmektedir¹²⁰.

Bordier'in söylemiyle:

---

¹¹⁷ Selina Ballance, "The Byzantine Churches of Trebizond", *Anatolian Studies*, Vol. 10, Ankara, 1960, pp. 141-175.

¹¹⁸ Lowry, 2005, s. 128.

¹¹⁹ Sedat, Çetintaş, "Sedat Çetintaş Trabzon'da", *Sanat Tarihi Araştırma Raporu*, 1937.

¹²⁰ P., Minas, Bijişkyan, *Pontos Tarihi Tarihin Horona Durduğu Yer Karadeniz*, Çiviyazları Yayınevi, çev. Hrand D. Andreasyan, İstanbul, 1998, s. 104.

“Bundan sonra (17. yüzyıl) şehrin ve bölgenin ve Türklerin bugüne kadar elde ettikleri yerlerin valiliklerini Paşa’lar üstlendiler. Şehir kendisini kışkırtıcıların elinde çok büyük ve ciddi talihsizliklere uğradı. Pek çok savaşa sahne oldu, eski biçiminden geriye Türklerin elinde olan Kefe ve diğer şehirlerde olduğu gibi hiçbir şey kalmadı. Özellikle 1607-08 yılında şehir sakinleri, efendileri değişmeden, Celaliler ya da Asya İsyancıları tarafından büyük bir yenilgiye uğratıldılar. Bu istilacılar yağma ettiler; Hıristiyanların çoğunun burunlarını ve kulaklarını kestiler ve şehre girmeden çekip gittiler.”

Bordier, Ayasofya Camii’nin savunulmayacak kadar uzakta olmasından dolayı bu tarihte kapatıldığını belirtmektedir¹²¹. Ayasofya 1960 yılına kadar camii olarak kullanılırken, Azize Anna Kilisesi bu yapıdan çok daha erken tarihlili olmasına rağmen camii olarak asla kullanılmamıştır. Azize Anna Kilisesi’nin 1923 yılına kadar aktif bir şekilde ibadet hizmeti verdiği bilinmektedir¹²². Sedat Çetintaş’ın raporuna göre Trabzon, Türkler tarafından alındıktan sonra birçok kilise camiye çevrilmiş ve bazıları da kilise olarak Hıristiyanlara terkedilmiştir. Camiye çevrilen kiliseler halkın ihtiyacına yeterli gelmemiş olmalıdır ki Türkler tarafından önemli camiler çoğaltılmayarak birçok küçük mescitle yetinmiştir. Bölgede kiliseden camiye çevrilen diğer örneklere de bakıldığında hepsinin cemaat yeri bakımından yeterli olabildiği göz önüne alınmalı, bununla ilgili yazılı bir kaynak olmasa da Azize Anna Kilisesi’nin alan kısıtı sebebiyle camiye çevrildiği akıllara gelmektedir.

4.2.1. Kitabeler

1) Güney duvarının yukarıdaki bir rölyef levhadaki kitabede, Azize Anna’nın I. Basil, VI. Leo ve Alexander’ın müşterek hükümdarlık dönemi ile Protospatharios Alexios’un valiliği esnasında yani MS. 884/885’te restore edildiği yazılmaktadır. Metin şu şekildedir:

Ανενεοθι ο ναος τ{ηρ αγιας}

Αν{νη}ς επι Βασιλει{ου} Λε{οντος και Αλε}

ξανδρου ατραπηγ{ου}ντος Αλε

ςιουκ{αι} (πρωτο)σπαθ{αριον} του αυα{υεω} σαυτος του ναου ξτ(ους)ςτογ.

¹²¹ Lowry, 2005, s. 125-126.

¹²² Ballance, 1960, s. 154; Horuluoğlu, 1978, s. 20.

“Azize Anna Kilisesi imparatorlar Basil, Leo ve Alexander dönemlerinde yenilenmiştir.”

2) Altar¹²³, sunak taşı üzerinde, daha sonra güney kapısına yerleştirilen ve günümüzde Ayasofya Müzesi’nde bulunan Gregory tarafından tarih vermeyen bir atıf bulunmaktadır. Bu kitabenin harf stili 10. yüzyıldan önceye tarihlenmektedir.

3) Batı duvarında, kuzey uçta rahip Gregory’nin portresi ve MS. 1361/1362 tarihli mezar kitabesi bulunmaktadır.

4) Batı duvarında, güney uçta başdiyakoz John Aguanantes’in portresi ve MS. 1411 tarihli mezar kitabesi bulunmaktadır.

5) Batı duvarında, güney uçta, Lord Akakos’un yeğeninin portresi ve MS. 1413 tarihli mezar kitabesi bulunmaktadır.

6) Naos’un¹²⁴ kuzey duvarında Panagia Elousa bağışçısının portresi ve ithaf kitabesi MS. 1293, 1308, 1323 ve 1338 tarihleri kayıtlıdır.

7) Naos’un kuzey duvarında Aziz Mikhael temsiliyle birlikte bağışçı Sabbas Karimi bulunmaktadır ve tarih olarak MS. 1401-1402 yazmaktadır.

8) Naos’un kuzey duvarında Vafizci Yahya portresinin yanında bağışçı John Makri ithafi bulunmaktadır.

9) Bemann¹²⁵ kuzey sütununda ve kuzey duvarda Aziz Yoakim ve Azize Anna’nın Ölümü Sahnesi’nin yanında, bağışçı Nikephoros ithafi yer almaktadır¹²⁶.

8 ve 9 numaralı kitabelerde tarih bulunmamaktadır. Günümüzde sadece bir kitabe görülebilir durumdadır.

---

¹²³ Altar: Hıristiyanlık öncesi çok tanrılı çeşitli dinlerde, hayvanların, üzerinde kurban edildikleri taş masa, sunak, kurban taşı, tapçağı, tapçak; (kiliselerde) çoğu taştan yapılan ve takdis ayini için kullanılan masa ya da yüksekçe döşeme. Bkz. Hasol, 2014, s.33.

¹²⁴ Naos, ortodoks kilisesinin halka açık ibadet mekanıdır. Bkz. Hasol, 2014, s. 33.

¹²⁵ Bema, erken Hıristiyan ve Bizans kiliselerinde apsisin önünde din adamlarının bulunduğu, halkın giremediği kutsal bölümdür. Bkz. Hasol, 2014, s. 77.

¹²⁶ Bryer, Winfield, 2020, C. I, s. 420-421.

KATALOG

4.3. Azize Anna Kilisesi

Azize Anna Kilisesi, minimalist yapısı ile bölgedeki diğer kiliselere göre oldukça mütevazı bir görsel sunmaktadır. Kalevari bir yapıda olmaması korunma amacı güdülmeyeceğine dair bir işaret olsa da merkezi konumu ile cemaat için ulaşım kolaylığı sağladığı apaçık ortadadır.

Bryer ve Winfield'in aktardığı bilgilere göre; kilisenin 1 nolu yazıtı 9. yüzyılı vermektedir ancak şu anki yapı ile ilgili bir süreçten bahsetmektedir. Yapının temelleri kalmak üzere yeniden inşa edildiğine dikkat çekilmektedir¹²⁷.

Ballance'ın aktardığına göre ise; yapı zeminden itibaren yıkılmış ve yeniden inşa edilmiştir. Kanıt olarak mahzenin kalın duvarlarının ilk yapıldığı dönemde yerin altında olduğundan söz etmektedir. Batıdaki duvarın da öncesinde bir giriş kapısı olduğu konusunda ısrar etmektedir¹²⁸.

4.3.1. Mimari Tanıtım

Plan: Herhangi bir avlusu bulunmayan yapı, doğudan batıya doğru eğimli bir zemin üzerine inşa edilmiştir (Şekil 1). Azize Anna Kilisesi doğu-batı yönünde kurulmuş, dikdörtgen görünüme sahip, üç nefli tonozlu bazilikal planlı bir kilisedir (Şekil 2-4). Yapının merkezinde naos, doğuda apsis yer almaktadır. Bryer ve Winfield'in aktardığına göre yapının ilk döneme ait planında kilisenin belirgin bir nartheksi olduğundan söz eden Milet bu söylemini herhangi bir görselle destekleyememektedir¹²⁹.

Yapı doğu-batı yönünde üç nefli bazilikal planda inşa edilmiş olup tonozlu bir kilisedir¹³⁰. Yapının orijinal planında asma katı ve mahzen mezarı (krypta) olduğu bilinmekteyken ilk dönemde yer alan narthekse dair günümüzde bir iz bulunmamaktadır. Yapının galeri bölümü de bulunmamaktadır (Şekil 5-8).

Naos: Doğu-batı yönünde dikdörtgen planlı olan naos, ikişer sütun ile üç nefi ayrılmıştır. Orta nef yan neflerden daha yüksek ve geniş tutulmuştur. Neflerin üçü de beşik tonoz ile

---

¹²⁷ Bryer, Winfield, 2020, C. I, s. 421.

¹²⁸ Ballance, 1960, s. 154-155.

¹²⁹ Bryer, Winfield, 2020, C.I, s. 421.

¹³⁰ Yapının ölçüleri doğu-batı yönünde dıştan dışa 11.72 m, kuzey-güney yönünde dıştan dışa 8.17 m.

örtülmüştür. Naosa giriş güney cephe aksında orta nefe açılan bir kapıdan sağlanmaktadır. Batıda yer alan kapı açıklığı günümüzde kapatılmış, yerine dikdörtgen planlı bir pencere eklenmiştir¹³¹. Eski planında batı cephede merdivenli bir giriş olduğu bilinmektedir. Bu alandaki kot farkı merdivenin iptal edilmesinden kaynaklanmaktadır. Naos bölümünde yer alan sütunların ikisi de ion başlıklıdır¹³². Kolon¹³³ ve sütunlar yuvarlak tuğla kemerler yardımıyla birbirine bağlanmaktadır.

Bema: Doğuda yer alan bema¹³⁴, dairesel üç apsisten oluşmaktadır. Apsisler hem içten hem dıştan dairedir¹³⁵. Orta ve yan nefler beşik tonozla örtülmüştür. Apsislerin nişlere ve beşik tonozlar aynı hizada konumlandırılmıştır. Ortada yer alan apsis daha geniş ve yüksek tutulmuştur¹³⁶.

Güney Cephe: Giriş kapısının bulunduğu cephedir (Görsel 1). Giriş kapısı cephenin orta aksında bulunmaktadır¹³⁷ (Görsel 2). Eski fotoğraflarında beş basamak olarak görülen giriş, günümüzde dört basamaktan oluşmaktadır (Görsel 3). İlk inşa edildiğinde ahşap olan kapının yerine günümüz inşaat tekniklerine uygun olarak metal bir kapı yapılmıştır. Dikdörtgen kapının üzerinde lentonun bitiminde devşirme olduğu düşünülen figürlü bir taş blok bulunmaktadır (Görsel 4). Yapının eski fotoğraflarında bu taş bloğun da üstünde tuğla kemerli bir açıklık görülmektedir (Görsel 5). Ancak günümüzde burada devşirme olduğu düşünülen haç figürlü irili ufaklı dört adet taş bulunmaktadır. Cephenin pencere düzeni paralelindeki kuzey cephe pencere düzeni ile benzeşmektedir (Görsel 6). Pencerelerin hepsi dikdörtgen, altta ve üstte ikişer olmak üzere dört tanedir¹³⁸. Pencerelerin kemer uygulamaları da kuzey cepheninkilerle aynıdır. Bu cephede farklı olarak kaba yonu taş kullanımına eş oranda düzgün kesme taş kullanımı dikkat çekmektedir. Dış örtü sistemi tuğla olmakla beraber örtünün taş saçakları diğer cepheler ile benzeşmektedir.

---

¹³¹ Eski batı girişi pencere açıklığı eni 1.25 m, boyu 2.06 m.

¹³² Kuzey taraftaki sütun kaidesiyle birlikte 53 cm çapında, güney taraftaki sütun kaidesiyle birlikte 55 cm çapındadır. Kilisenin girişine göre soldaki sütun 2.60 m, sağdaki sütun 2.69 m yüksekliğindedir.

¹³³ Taş paye kolonlar, çepeçevre 3.42 m.

¹³⁴ Bema orta nefe kadar 1.68 m uzunluğunda, eni ise 2.18 m.

¹³⁵ Güney taraftaki apsis içten 43 cm, kuzey taraftaki apsis içten 48 cm.

¹³⁶ Bemadan orta apsisin bitimine kadar olan uzaklık 94 cm. Orta apsisin duvar kalınlığıyla birlikte ölçüsü 1.85 m.

¹³⁷ Güney kapı açıklığı eni 78 cm, boyu 1.72 m, kapı lentosu ile birlikte 2.16 m.

¹³⁸ Altındaki pencerelerin boyu kemerleri ile birlikte 1.69 m, üstteki pencerelerin boyu kemerleri ile birlikte 1.49 m.

Kuzey Cephe: Dikdörtgen yapısından dolayı bu cephe, doğu ve batı cephelere göre daha geniştir. Altta¹³⁹ ve üstte¹⁴⁰ ikişer pencere ile aydınlatılmaktadır (Görsel 7). Üstte yer alan pencerelerin kemerleri diğer cephelerdeki gibi düzenli tuğla sıraları ile istihkam edilmiştir (Görsel 8). Alt kattaki pencerenin kemeri 9-10. yüzyıllarda Bizans kiliselerinde sıkça kullanılan taş düzenlemeye uygundur. Üst katta batı yönünde yer alan pencere kemerleri tuğla diziler ile hareketlendirilmiştir. Üst katta doğuda yer alan pencere kemeri de aynı düzenlemeye sahiptir. Zemin seviyesinde batı yönünde küçük bir alana düzgün kesme taş uygulanmıştır. Yapının bu cephesi genel olarak kaba yonu taş malzeme ile oluşturulmuştur (Görsel 9).

Doğu Cephe: Kiliseye gidilen ana yol tarafında yer alan doğu cephe apsislerin bulunduğu bölümdür. Bu cephede yer alan üç apsisden yandakiler daha alçak ve dar tutulmuştur. Orta apsis yüksek ve geniştir. Ayrıca bu apsis bölümünde iki adet yuvarlak kemerli dikdörtgen, ince ve uzun pencere yer alırken, diğer iki apsis penceresi tek olarak düzenlenmiştir. Pencereler diğer cephelerdeki gibi demir örgü ile kapatılmamış ancak yuvarlak açıklıklar burada da uygulanmıştır. Orta apsisteki pencerelerde üçer adet yuvarlak açıklık bulunurken, iki yandaki apsislerin penceresi ikişer adet yuvarlak açıklıkla tamamlanmıştır¹⁴¹. Pencere alınlıkları tuğla malzemedan yapılmıştır. Üst örtüde restorasyon sonrası çinko kullanılmış, saçaklar orijinale yakın olarak tuğla malzemedan yapılmıştır. Pencere üstlerine kadar olan bölüm yer yer kesme taş ile inşa edilmiş, pencerelerin üst seviyesinden örtü sistemine kadar düzgün kesme taş kullanılmıştır (Görsel 10, 11).

Batı Cephe: Kot farkı sebebiyle yapının ana giriş cephesinden daha yüksekte kalan üç cepheden biridir. Cephede eskiden bir giriş kapısı olduğu düşünülen düzlem yükseltilecek kapatılmış ve buraya dikdörtgen bir pencere eklenmiştir (Görsel 12). Günümüzde pencere açıklığının parmaklıkları sökülerek burası demir bir kapı ile örtülmüştür. Yapının zemininin altında yer alan kryptaya buradan bir giriş olduğu düşünülebilir ancak konuyla ilgili herhangi bir ize rastlanmamıştır. Krypta katı olarak bilinen bölümün duvarları daha kalın ve daha kabadır. Buradan çıkarılabilecek sonuç kilisenin ilk inşa edildiği dönemde batı cephesinin yerin altında olabileceğidir. Ancak bu konu ile ilgili yazılı veya görsel bir kaynak bulunmamaktadır. Bu pencere (şu anda kapı) haricinde aynı aks üzerinde daha

---

¹³⁹ Pencerelerin kemer ile birlikte boyu 1.68 m.

¹⁴⁰ Pencerelerin kemer ile birlikte boyu 1.50 m.

¹⁴¹ Apsis pencerelerinin tamamının boyu 1.45 m.

yukarıda ince, uzun ve kemerli bir pencere yer almaktadır¹⁴² (Görsel 13). Yan bölümler orta bölümden alçak tutulmuştur. Yan nefler ve ana nef sundurma¹⁴³ benzeri çatı örtülmüştür. Çatının alt kısımlarında küçük saçaklar bulunmaktadır. Kilisenin tamamında olduğu gibi bu bölüm de beşik tonoz ile örtülmüştür. Batı cephede kullanılan taş malzeme düzenli değildir.

4.3.2. Süsleme

Dış Mekan Güney Cephe: Güneydeki giriş kapısının üzerinde yer alan devşirme taş kabartmada sol tarafta kargılı (mızrak) bir asker, sağ tarafta hareket halinde kanatlı bir melek figürü betimlenmiştir (Şekil 9, Görsel 14). Bölgede özellikle de Boztepe olarak adlandırılan bölümde en eski dinlerden biri olan Mythra (Mitra) Kültü'nün varlığından söz edilmektedir. Mythra; dostluk, arkadaşlık, adalet, antlaşma ve güneş anlamlarına gelmektedir¹⁴⁴. Mithra ismi “contract-sözleşme” kelimesinden türediği için anlaşma boyutu ile ahlaksal tutum sayesinde ilişkilendirilmektedir¹⁴⁵. Güneş ile özdeşleştirilen Mithra MÖ. 2000'den beri tanınmaktadır. Farsça'da “Mıhr” yani güneş anlamına gelen kelimedenden türemiştir¹⁴⁶. İlk olarak Aryan topluluklarında ortaya çıksa bile İran, Mezopotamya, Hindistan, Avrupa ve Anadolu'da kendine inanan gruplar bulabilmiştir. Hint mitolojisinde *Veda* metinlerindeki ilahilerde adı “Mithra” olarak değiştirilmiştir. Hindistan'daki dört bölüme ayrılan *Veda* metinlerinde Mithra ve Varuna birlikte tanınlanmaktadır. Mithra akıl, sağduyu ve aydınlıktır. Varuna ise karanlık, savaş ve yıkımdır. Mithra'nın *Veda*'larda geçen görevlerinden biri de Tanrı ve insanlar arasında bir köprü olmasıdır. Mithra, Hint kültüründe Aditya (adil ve egemen kral) olarak da isimlendirilmektedir¹⁴⁷. Bu yönü ile Çin mitolojisindeki Yin-Yang ile benzeşmektedir. Mithra, güneş ile bağlantılı olan bir figürdür. Bu yönüyle de Mısır mitolojisindeki Ra

---

¹⁴² Pencerenin boyu kemersiz 1.62 m, kemer ile birlikte 1.95 m.

¹⁴³ Sundurma: Bir yanında duvar bulunan, üç yanı açık ve üstü küçük bir çatı ile örtülü mekan. Bkz. Hasol, 2014, s. 432.

¹⁴⁴ Fatih, İnan, “Mithra'nın Anadolu ile Etkileşimi”, I. Uluslararası Türklerin Dünyası Sempozyumu, Türklerin Dünyası Enstitüsü, Sempozyum Bildiri Kitabı, ed. Osman Kubilay Gül, Celal Can Çakmakçı, Antalya, 2017, s. 521-531.

¹⁴⁵ Hayreddin, Kızıl, “Hint ve İran Mitolojilerine Göre “Mitra””, e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi, S. X, Kasım 2013, s. 26-39.

¹⁴⁶ Nizam, Abay, “Lykaonia'da Mithras Kültünün İzlerine Dair Bazı Değerlendirmeler”, Amisos, C.5, S. 9, 2020, s. 270-280.

¹⁴⁷ İnan, 2017, s. 521-531.

(güneş tanrısı) ile benzeşmektedir. Mithra ve Varuna'nın birlikte anıldığı ilk bölge Anadolu olmuştur¹⁴⁸.

Hindistan'dan sonra İran kaynaklarında karşımıza çıkan Mithra; Zerdüşt öncesi, Zerdüşt dönemi ve Zerdüşt sonrası dönem olarak üç şekilde karşımıza çıkmaktadır. Zerdüşt öncesi dönemde güneşle ilişkilendirilmiş ve "Ahit" anlamı ile tanrılaştırılmıştır. Zerdüşt döneminde etkisi azalmıştır. Zerdüşt sonrası dönemde çok daha güçlü şekilde tarih sahnesine çıkmıştır. Bu dönemde "Yazata" denilen küçük tanrılarla anılan Mithra, bereket ve zafer tanrısı olarak onurlandırılmıştır¹⁴⁹.

Akhamenid Dönemi'nde etkisi artan Mithra Kültü, ışık, güneş, semavi huzme olarak adlandırılmıştır. İran'dan yayılmasına öncülük eden Magi'lerin sayesinde Mithra Kültü Mezopotomya'ya taşınmıştır. Babillerin Anahita "Su Tanrısı-Doğa Ana" ile birleşen Mithra burada "Doğa Baba" olarak adlandırılmıştır. Babil'de Keldaniler arasında da yaygınlaşan Mithra ile Güneş Tanrısı Samaş arasında bağ kurulmuştur. Babil'in Mithra'ya kattığı en önemli değer O'nu astrolojik gök bilimleri ile tanrılaştırmasıdır. Anadolu'daki dinlerin zayıflığından yararlanan Magi'ler, Mithra'yı dışı Tanrı Kybele ile birleştirmiştir. Anadolu'ya üçüncü gelişinde Mithra artık Armenia ve Kapadokya'da yerleşik bir inanç sistemine sahip olmuştur. Armenia krallarının Mithradates ünvanı bu dönemde ortaya çıkmıştır¹⁵⁰. Mithra'nın etki alanı Akhamenid İmparatorluğu sayesinde büyümüş ve üç büyük tanrıdan biri olarak kabul edilmiştir. Anadolu serüveninde Pontos İmparatorluğu'nda görülen Mithra, Hellenistik toplumlarda Roma döneminde krallar ve siyasi düzenin koruyucusu, orduların dostu olarak tanımlanmaktadır. Hatta bu dönemde devlet adamlarına Mithra'nın Armağanı veya Mithra tarafından verilen anlamlarında Mithradates ünvanı verilmiştir¹⁵¹. Askerler ve ordular ile kurulan bu ilişkisi sayesinde betimlemelerinde de giderek daha güçlü, silahlı ve kurtarıcı rollerinde görülmektedir.

Roma'da Eleusis, Attis, İsis ve Osiris gibi gizemlerle karşılaşan Mithra, Anadolu'ya geldiğinde insani özellikler kazanmıştır. Roma'da güneş tanrısı Sol ile özdeşleşerek neredeyse bir devlet dini haline gelmiştir. Roma'da askeri güç tanrısı olarak bilinen Mithra, Anadolu'ya bu özelliğini de yanına alarak dördüncü ve son kez gelmiştir.

---

¹⁴⁸ İnan, 2017, s. 521-531; Kızıl, 2013, s. 26-39.

¹⁴⁹ Hayreddin, Kızıl, "Mitra'dan "Mithras'ın Sırları'na Mitraizm'in Kuruluş Serüveni", EKEV Akademi Dergisi, S. 55, 2013, s. 113-136; İnan, 2017, s. 521-531.

¹⁵⁰ Kızıl, 2013, s. 113-136.

¹⁵¹ İnan, 2017, s. 521-531.

Anadolu'ya ilk geldiğinde düşman bir tanrı olan Mithra, son gelişinde bir kahraman, kurtarıcı ve birleştirici bir figür olarak göze çarpmaktadır¹⁵².

Mithra'nın Etkileşimleri: Hellenistik Dönem'de Aryan inanışında (İran-Roma-Hindistan) tali tanrılardan birisi olan Mithra, her toplumda farklı özellikler kazanmıştır. Doğu'da Mazdek dini tarafından desteklenerek güçlenen Mithra inancı Batı'ya gönderilen Doğulu bir tanrı özelliği taşımaktadır.

Pagan topluluklarının tabiri caizse gözbebeği olan Mithra Kültü, Kilikya'da stoacılık özelliğine bürünmüştür. Stoacılığın panteist dünya görüşü ile benzeşirken, pisagorculuğun dini tarikat-politik örgüt özelliği ile örtüştüğü görülmektedir¹⁵³. Anadolu'da (Tarsus'ta) Perseus ile özdeşleştirilen bu tanrı, yıldızlar ve gökyüzü ile kurulan ilişkisi sayesinde tanrısal gücünü sağlamlaştırmıştır. Perseus gibi bir boğayı kurban etmesi kayadan doğduğuna inanılması, Perseus'un taktığı Frig başlık ve Perseus'un hançeri ile çok benzeşen silahı sayesinde bu benzerlik kalıcı olmuştur¹⁵⁴.

Tarihçi Ulansey'in varsayımına göre; Mithra esasen Perseus'tur ve adı değiştirilmiştir. Perseus ile Mithra figürü üç şekilde benzeşmektedir. Birincisi; İkonium sikkeleri üstündeki Perseus, Frig ya da Mithra külahu ile resmedilmektedir. İkincisi; Perseus'un Medusa'yı öldürürken diğer yöne bakması Mithra'nın boğayı öldürürken resmedilirkenki pozisyonuyla aynıdır. Üçüncüsü; Perseus'un Medusa'yı öldürürken kullandığı hançer Mithra'nın boğanın öldürürken kullandığı hançer ile aynıdır¹⁵⁵.

Mithra'nın benzeştiği diğer tanrı Romalı Deus Sol Invictus (yenilmez-fethedilmez güneş) tanrısıdır. Sol Invictus'un tıpkı Perseus gibi bir boğayı kurban etmesi dikkat çekmektedir. Mithra ile Sol'un ayrıldığı tek nokta güneş tanrısının kamuya ait ve kocaman tapınaklara sahip bir imparatorluğu temsil etmesidir.

Mithra ile ilişki kurulabilecek diğer tanrı Helios (güneş)'tur. Helios'a ait kutsal alanlar herkese açık iken, Mithra kapalı alanlarda özellikle de mağaralarda anılmaktadır. İki tanrı bu noktada ayrılmaktadır¹⁵⁶.

---

¹⁵² İnan, 2017, s. 521-531.

¹⁵³ Kızıl, 2013, s. 110-336.

¹⁵⁴ Hamza, Üzüm, "Mitra Her Yerde: Mitra Senkretizmi: Mitra'nın Greko-Romen ve Doğu İlahlarıyla Özdeşleştirilmesi", İğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, S. 10, 2016, s. 33-65.

¹⁵⁵ Abay, 2020, s. 270-280.

¹⁵⁶ Üzüm, 2016, s. 33-65.

Konu ile bağlantılı olarak; Trabzon'daki Boztepe yerleşkesi meşhur kült Mithra ile özdeşleştirilmektedir. Boztepe'de Mithra Kültü'ne ait olan bir tapınma alanının varlığı bilinmektedir. Trabzon'da Mithra Kültü'nün esas gelişimi ise MÖ. 6. yüzyılın sonunda Persli bir soylunun Pontos (Mithradates) Krallığı'nı kurmasıyla başlamaktadır. Trabzon'da Mithra Kültü'ne ait ilk yazılı kaynaklar, Aziz Eugenios'un "Hagiografya" ve "Passio" eserlerinde bulunmaktadır¹⁵⁷.

Trabzon'da Mithra Kültü'nün varlığı eski tapınaklar, mağara kiliseleri, kaya kiliseleri, destanlar, sözlü ve yazılı aktarımların oluşmasına da imkan tanımıştır. Azize Anna Kilisesi güney cephede yer alan taş panonun devşirme olduğu ve bu kült ile ilgili olduğu belirtilebilir (Görsel 15).

Sol tarafta betimlenen silahlı asker figürü büyük olasılıkla Mithra'nın askerlik ve ordular ile olan ilişkisine atıfta bulunmaktadır. Nitekim Mithra'nın tasvirlerinde benzeri şekilde resmedildiği görülmektedir (Görsel 16).

Figür dikdörtgen taş bloğun sol tarafında yer almaktadır. Sol elinde yuvarlak formu bir kalkan tutmakta, sağ elinde ise boyunu biraz geçen yarı sivri uçlu bir kargı (mızrak) yer almaktadır. Kafasında miğfer bulunan figürün yüzü seyirciye dönük haldedir. Her iki ayağı da sağ tarafa bakmaktadır (Görsel 17).

Devşirme taş bloğun sağ tarafında ise sol tarafa doğru hareket halinde izlenimi veren kanatlı bir kadın veya melek figürü yer almaktadır. Taş bloğun devşirme olması sebebiyle üzerinde yer alan bu kanatlı figürün zafer tanrıçası Nike¹⁵⁸ olduğu düşünülebilmektedir. Nike'nin aynı pozisyonda resmedildiği birçok taş eser bulunmaktadır (Görsel 18).

Pano üzerinde başı sola dönük olan figürün kolu da taş bloğun üzerindeki diğer kabartmalarla bütünleşmiştir. Burada bir defne tacı olduğu düşünülmektedir. Sağ kolunun bittiği noktada balık kuyruğuna benzer bir kabartma yer almaktadır. Uzun bir tunik giydiği görülen figürün etek uçları seçilebilmektedir.

---

¹⁵⁷ Ömer, Emir, "Trabzon'da Önemli Bir Kült Merkezi: Boztepe Nâm-ı Diğer Mithra/Mithrion Dağı", Karadeniz İncelemeleri Dergisi, S. 21, 2016, s. 30-32.

¹⁵⁸ Nike, Yunan mitolojisinde tanrılardan önce yer almayan başlayan bir tanrıçadır. Pallas ve Okeanos'un torunu olarak bilinen Nike'nin annesinin Styks denilen acımasız nehir olduğuna inanılmaktadır. Zeus ile beraber titanlarla savaştığı için onun yanında veya savaşçı kızı Athena'nın arkadaşı olarak zafer simgesi şeklinde betimlenmektedir. Çoğunlukla kanatları olan defne yapraklı bir taç ve palmye dalı elinde hızla uçan kanatlı bir kadın figür olarak tasvir edilmektedir. Bkz. Cömert, 2014, s. 56; Azra, Erhat, *Mitoloji Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2014, s. 217-218.

Aynı cephede yer alan diğer unsur bu taş bloğun üzerindeki tuğla malzeme ile çevrelenmiş kemerdeki taşlardır. Burada dört adet farklı boyutlu devşirme taş bulunmaktadır ve üzerlerinde kabartma haç motifleri yer almaktadır (solda 1, ortada üst üste 2, sağda 1 adet taş). Solda tek olan taşın üzerinde köşeleri yonca yaprağını andıran bir haç betimlemesi bulunmaktadır. Orta üstte yer alan taştaki çiçek rozet daha minimalist boyutlardadır ve yuvarlak köşelere sahiptir. Orta altta ince uzun ve düz hatlara sahip olan haç motifinden başka sağ ve sol üst köşelere yuvarlak birer madalyon yerleştirilmiştir. Sağdaki taş üzerinde yer alan haç motifi ise ortada altta yer alan motif ile benzeşmektedir. Fakat daha az belirgin ve daha küçük boyutlusudur.

İç Mekan: Yapının içerisinde irili ufaklı birçok fresk bulunmaktadır. Fresklerin birçoğu tahrip olmuştur. Fresklerin 13-14. yüzyıla ait olduğu bilinmektedir. Kilise içerisindeki freskler belirli bir düzen takip etmeksizin, sırasız bir şekilde resmedilmiştir. İlerleyen kısımda bu fresklerle ilgili detaylı bir çalışma sunulmuştur.

İç Mekan Güney Cephe: İç mekan güney cephede İsa'nın Çarmıhtan İndirilişi Sahnesi ve İsa İçin Yakılan Ağıt Sahnesi yer almaktadır.

İsa'nın Çarmıhtan İndirilişi Sahnesi (Görsel 19), güneydeki kapıdan içeri girildiğinde hemen soldaki duvar üzerinde çalışılmıştır. Ortadaki pencere sebebiyle kompozisyon bölünmüş gibi görünmektedir. Yapılan kurtarma çalışmasında ne yazık ki neredeyse figürlerin yarısına ulaşılammıştır.

Kompozisyonu iki ayrı çerçevede ele alırsak; pencerenin solunda kalan hikaye İsa'nın çarmıhtan indirilişini anlatmaktadır (Görsel 20). Sahne kırmızı kalın bir kontür ile diğer sahnelerden ayrılmaktadır. Bir kayanın üzerine yerleştirilmiş neredeyse sahneden taşacak gibi görünen haç, oldukça uzun ve heybetlidir. Haçın kollarının üzerinde sağda iki melek yer alırken solda bir melek görünmektedir. İsa uzun saçları, sağ aşağı yöne düşen başı ve orta yaş tasviri ile dönemi için karakteristiktir (Görsel 21). Çarmıh ve Ağıt Sahneleri'nde yinelendiği gibi ruhu çekilmiş vücudu, özellikle de kolları cansız bedenini en gerçek şekliyle tasvir etmektedir. Sağ tarafında elini hiç bırakmayacak gibi tutan Meryem yer almaktadır. Meryem, alışıldık, sakin ancak üzüntüsünü gösteren bakışlarını İsa'nın ellerine doğru yönelmektedir (Görsel 22). İsa'ya sarılan figür yüksekçe bir merdivende betimlenmiş Aramatyalı Yusuf'tur¹⁵⁹(Görsel 23). İsa'nın solunda yer alan figür

---

¹⁵⁹ Aramatyalı Yusuf, İsa'nın çarmıha gerilmesini engellemeye çalışan İsa'nın kanını kutsal kase içinde topladığına inanılan figürdür. Bkz. Vedat, Şafak, Yami, "Kelt Kilisesi: Pelagius Öncesi (-400) İngilterede

Nicodemus¹⁶⁰ İsa'nın ellerini çözmekle meşguldür. Her iki havarinin de kısa tunikleri ve Hellenistik tarzı dikkat çekmektedir. Çarmıhın altında kayanın yanında kollarını ileriye doğru uzatan figür ise Yuhanna'dır. Yuhanna'nın kıyafeti uzun bir tuniktir ve yüzü tam olarak seçilememektedir.

Aynı duvarda Çarmıh Sahnesi'nin bittiği noktada, aşağıda kutsal bir melek olduğu düşünülen haleli kanatlı bir figür bulunmaktadır. Sağında aynı aksta Anna ve Yoakim görünmektedir. "Altın Kapıda Buluşma Sahnesi" olarak bilinen kompozisyonda iki figürün öpüşmesi seçilebilmektedir (Görsel 24). Ancak kafalarının birleştiği noktada fresk zarar gördüğü için net görünmemektedir. Arka fonda kırmızı, sarı, koyu mavi ve kahverengi ile bir fon yaratılmıştır. Kiborion tarzı mimari ön plana çıkmaktadır. Anna ve Yoakim ile Meryem'in de bu sahnede olduğu düşünülmekte (Görsel 25) hatta Milet ve Rice "Byzantine Painting at Trebizond" adlı çalışmalarında buradaki "Kutsal Aile" ve "Kutsal Üçlü" nün varlığından söz etmektedirler.

Pencerenin ayırdığı kompozisyonun sağ üst tarafında ise at üstünde bir ejderha ile savaşan Aziz Georgios¹⁶¹ miti yer almaktadır (Görsel 26). Ejderha ile savaşan Aziz Georgios figürü aynı sahnede ve aynı duvarda başka kiliselerde de bulunmaktadır (Görsel 27). Hasar gören freskte sadece atın iki ayağı ve çiğnediği yaratık seçilebilmektedir. Sanki bu sahne diğerlerinden tamamen ayrı tutulmuştur. Etrafında da kurtarılamayan freskler olduğu için sahnenin herhangi bir bağlantısı olup olmadığı bilinmemektedir.

Bema tarafındaki duvarda İsa'nın ölümünü anlatan, **İsa İçin Yakılan Ağıt Sahnesi** bulunmaktadır (Görsel 28-29). Kompozisyonun sol üst tarafında, duvarın pencere ile bölündüğü noktada bir kadın figürü bulunmaktadır. Başı sol tarafına doğru yaslanmış, etrafında sarı halesi ile betimlenmektedir. Figür kırmızı bir maphorion giymektedir. Göğsünden aşağıda kalan bölüm etek uçlarına kadar hasar gördüğü için seçilememektedir. Etek uçları Hellenistik kıvrımlar ile tamamlanmıştır. Bu sahne sarı renk kalın bir kontürle diğer sahneden ayrılmaktadır.

Hristiyanlık", Türk İslam Medeniyetleri Akademik Araştırmalar Dergisi, ed. Mehmet Aydın, Konya, 2010, s. 10.

¹⁶⁰ Nicodemus, sadece 4. İncil olan Yuhanna'da bahsedilen Yahudilerin hükümdarıdır. Bkz. <https://en.wikipedia.org/wiki/Nicodemus> (02.06.2022)

¹⁶¹ Aziz Georgios, çoğunlukla at üstünde, çok nadiren atsız olarak, kılıç ya da mızrak ile bir ejderhayı öldürürken resmedilen İsa'ya yakınlığı ile bilinen azizdir. Bkz. Yüksel, Güngör, "Kültürel Eksende Aya Yorgi (St. George) Kültü ve İnanç Turizmi Açısından Nikomedia (İzmit) İçin Önemi", Uluslararası Turizm İşletme Ekonomi Dergisi, 2018, s. 77.

Pencerenin ayırdığı sağ tarafta sadece kabartma şeklinde bir bölüm bulunmaktadır. Üzerinde herhangi bir freske rastlanılmamıştır. Kilisenin yangın geçirdiği dönemde veya ikonaklast dönemde hasar gördüğü düşünülebilir.

Duvardaki ana kompozisyon İsa için yakılan ağrı anlatmaktadır. İsa bir taş üzerinde betimlenmiş, sağında ve solunda onun cansız bedenine doğru eğilen üçer figür yer almaktadır. Figürlerin hepsi halelidir. İsa'nın cansız bedeni, kaburgaları görülebilecek şekilde resmedilmiştir. Baş ucunda siyah maphorionu ve Hodegetria tipi kıyafeti ile Meryem resmedilmektedir. İsa'ya doğru eğilmiş, sol eliyle İsa'nın cansız elini tutmaktadır ve yüzündeki hüznün açıkça görülebilmektedir. Solda İsa'nın baş ucunda oturur şekilde resmedilen figürün kırmızı pelerimli ve desenli elbisesi ile Anna olduğu düşünülmektedir. Anna'nın üstündeki figür Elisabeth, her iki elini de yukarı doğru kaldırmış dua eder pozisyonda resmedilmiştir. İsa'nın ayak ucundaki figür Nicodemus, İsa'nın elini öpen figür Aziz Johannes, bu iki figürün arasındaki figür ise Yusuf'tur. Figürlerin tamamı gerçek ten rengine yakın resmedilmiştir. Herhangi bir perspektif görünmemektedir. Ana figürlerin yüz hatları belirgin, elmacık kemikleri çıkık olarak betimlenmiştir (Görsel 30-31). Sahnenin en altında kırmızı bir bordür içinde iç içe geçmiş örgü motifli, yeşil, sarı ve kırmızı renklerle betimlenen çiçekli şerit dikkat çekmektedir (Görsel 32).

İç Mekan Kuzey Cephe: Prothesis kapı açıklığı üzerindeki alanda **Yoakim'in Ölümü Sahnesi** bulunmaktadır (Görsel 33, 34). Sahnede altı figür yer almaktadır. Sahne koyu kırmızı renk kontürle çerçevelendirilmiştir. Sahnenin sağında bir ibadet yapısı olduğu düşünülen mimari unsur yer almaktadır. Solda açık bir tabut içerisinde birçok sargı bezine sarılmış başı haleli Yoakim ölüm halinde resmedilmiştir. Solda başının yanında uzun beyaz sakallı kırmızı tunik giymiş, sağ kolunda koyu renk bir kolluk olan yaşlı bir adam (muhtemelen din adamı) bir eliyle kutsama hareketi yapmaktadır. Yoakim'in ayakları ucunda yer alan başka bir kutsal figür ise yuvarlak sakallı başında hale ile betimlenmiş ve koyu renk bir tunik giymiş din adamıdır. Sahnenin sağında tabutun bittiği yerde Anna, desenli bir battaniye üzerinde uzanmış şekilde tasvir edilmiştir. Anna'nın da halesi vardır ve kırmızı bir tunik altında beyaz bir elbise ile tasvir edilmiştir. Yüzünde hem yorgun hem üzgün bir ifade yer almaktadır. Anna'nın baş ucunda solda Hodegetria Meryem iki elini göğsünün hizasına kaldırmış ve dua etmektedir. Sağında ise haleli, kırmızı elbisesi ile Elisabeth yer almaktadır. Ten renkleri gerçeğe yakındır. Dudaklar ve elmacık kemikleri çok belirgindir. Yüz hatları siyah çizgilerle belirginleştirilmiştir (Görsel 35). Gözler

arasındaki boyut farklılıkları, iki göz arasındaki mesafenin eşitsizliği, ressamın anatomiye çok hakim olmadığını göstermektedir. Yoakim'in Ölümü Sahnesi nadir örneklerden bir tanesidir ve bu sahneye Bizans resim sanatında çok sık rastlanmamaktadır.

Yine kuzey cephesi duvarının batı tarafında bulunan kompozisyon, **Yol Gösterici (Hodegetria) Meryem**'i tasvir etmektedir (Görsel 36, 37). Fresk diğer sahneler gibi kırmızı kalın bir kontürle çerçevelenmiştir. Arka plan koyu mavi renk ile resmedilmiştir. Kompozisyonun sağ tarafında Meryem dörtte üç profilden, sol kolunda Bebek İsa'yı tutarken tasvir edilmiştir. İsa sağ eli ile takdis işareti yaparak sol alttaki figürü kutsamaktadır. Her iki figür de halelidir. Meryem kırmızı maphorionu ile tasvir edilirken, İsa sarı renk bir tunikle resmedilmiştir. Meryem'in yüzünde herhangi bir minik bulunmamaktadır (Görsel 38, 39). İsa'nın başı Meryem'in yüzüne dönüktür. Ten renkleri gerçeğe yakın işlenmiş ancak perspektif duygusu seyirciye aktarılamamıştır (Şekil 10, Görsel 40).

Kompozisyonun sol tarafında başında bir sarık bulunan erkek figürü resmedilmiştir. İnce uzun yüz hatlarına sahip, kızıl saçlı, koyu kırmızı bir tunik giymiş, yakası boğazını kapatacak şekilde tasvir edilmiştir. Başı Meryem ve İsa'ya dönük olan figürün ten rengi diğer bütün figürlerle aynıdır. Göğsünün altındaki bölüm tahrip olmuştur. Bu erkek figür bir adakçı ya da kilisenin banisi olabilir. Milet'e göre bu figür kesinlikle bir başışçıdır¹⁶² (Görsel 41).

İç Mekan Doğu Cephe (Bema ve Apsis Freskleri): Orta apsis kubbesinden yere kadar fresklerin yer aldığı duvarda Deesis (Yakarış) Sahnesi işlenmiştir (Görsel 42-44). Koyu mavi bir arka planda işlenen kubbe içindeki kompozisyonda ortada iki basamaklı bir platform üzerinde yer alan altın rengi bir tahtta oturan Pantokrator İsa, koyu kırmızı (kahverengimsi) maphorionu ile resmedilmiştir. Haleli başı sağ tarafta yer alan (İsa'ya göre sağ) Vaftizci Yahya'ya dönüktür. İsa sağ eli ile takdis işareti yaparken sol eli ile sol dizindeki açık olan İncil'i tutmaktadır. Vaftizci Yahya, ince uzun yüzü, yıpranmış gibi duran tuniği ve haleli başı ile İsa'ya doğru eğilmiş, sahne için karakterizedir. İsa'nın solunda yer alan Meryem kahverengi desenli tuniği ve İsa'ya doğru eğilen haleli başı ile resmedilmiştir. Figürlerde perspektif olgusu bulunmamaktadır. Bu sahnede ten renkleri gerçeklikten uzaklaşarak beyaz-sarı renkler ile işlenmiştir (Görsel 45, 46).

---

¹⁶² Gabriel Millet, D. Talbot Rice, "Byzantine Painting at Trebizond", London, 1936, s. 23-39.

Sahnenin hemen altında İsa Mesih, dört melek tarafından taşınan bir madalyonun içerisinde resmedilmiştir (Görsel 47). İsa'nın olgun hali dikkat çekmektedir. Yarı oturur vaziyette betimlenen İsa'nın başı sola dönüktür. Melekler gerçeklikten uzak, daha çok silüet şeklinde tasvir edilmiştir. Öyle ki meleklerin, halelerin yüz çizgilerinden ve yüzlerindeki unsurlardan çok daha net seçilebilmektedir. Arka planda solda ve sağda neredeyse kompozisyonun büyüklüğünde birer ağaç, perspektife uyulmaksızın devasa boyutlarda resmedilmiştir (Görsel 48).

Kubbeden aşağı sıralanan kompozisyonda pencerelerin tam üstünde ortada Meryem, sağında ve solunda azizler ve din adamları ile tasvir edilmektedir (Görsel 49). Meryem, bu sahnede boyut olarak heybetli bir şekilde yansıtılmış, koyu kırmızı hatta kahverengiye yakın uzun bir maphorion giymiştir. Başında kırmızı bir kontür ile çevrelenen beyaz halesi bulunmaktadır. Yüzü ve ten rengi koyu sarıya çalmakta, diğer figürlerin ten rengi ile benzeşmektedir. Meryem'in iki yanında da yer alan figürler, Hellenistik, kıvrımlı, beyaz uzun tunikler giymiş, kahverengi pelerin ile tasvir edilmişlerdir. Bu aziz figürlerinin ayakları seçilebilirken Meryem'in ayakları net olarak seçilememektedir.

Pencere kemerlerinde dört kutsal figür başlarında haleleri ile resmedilmiştir (Görsel 50). En sağda yer alan haç motifli beyaz uzun tuniği ve açık kırmızı pelerinli figür, sol elinde kutsal kitabı tutmaktadır. Diğer üç figürün kilisenin koruyucu azizleri olduğu düşünülmektedir. Sağdan ikinci figürün başı sol tarafa dönük, tunik ve pelerini birinci figür ile aynı şekilde tasvir edilmiştir. Sağdan üçüncü figür kahverengi desenli uzun tuniği ile diğer figürlerden ayrılmaktadır. Beyaz ve yuvarlak saç sakalı ile karakterizedir. En solda yer alan figür orta yaşlı koyu renk saçları ve ince kıllı sakalları ile tanımlanabilir. Tuniği sağ tarafındaki figür gibi koyu renk ve desenlidir. Her iki eli dua için göğe yükselmektedir. Figürün ayakları kahverengidir ve ten renginden çok uzaktır (Görsel 51-54).

Pencerenin altındaki sahne tamamen harap olmuştur. Ancak Milet ve Rice'in belirttiğine göre; bu kompozisyonda arkada mavi bir arka plan, ortada kutsal bir masada oturan Meryem sağ elinde Bebek İsa'yı tutmaktadır. Bu sahenin ayin ile ilgili olduğundan söz etmektedirler¹⁶³.

---

¹⁶³ Milet, Rice, 1936, s. 24-25.

İç Mekan Batı Cephe: Kilisenin genelinde anlamlı bir sahne bütününden söz edememekteyiz. Bu duvarda da aslında yerden tavana kadar bir fresk yoğunluğu olduğu görülebilmekte ancak çok az kısmı seçilebilmektedir (Görsel 55, 56).

Duvarın en solunda iki piskopos resmedilmiştir (Görsel 57). Kırmızı kontürlü çerçevenin en üstünde sarı halesi ile her iki piskoposa dönük avuçlarıyla İsa yer almaktadır. Solda yer alan din adamının başında kahverengi, uçları yukarı doğru sivriltilmiş, altında işlemeleri bulunan bir başlık yer almaktadır (Görsel 58). Figürün üzerinde kahverengi uzun, önü etek ucundan yakasına kadar işlemeli olan bir tunik yer almaktadır. Sakalları sivri ve siyah olan figürün yüzü ve elleri ten rengine yakındır. Elleri karn hizasında birleştirilerek resmedilmiştir. Figürün hemen sağında kahverengi silindirik yanlardan bombeli bir başlık ile farklı bir piskopos tasvir edilmiştir (Görsel 59). Figürün sakalları yoğun, çok koyu renk ve aşağı doğru sivrilen bir görüntü sergilemektedir. Uzun tuniği, önündeki işleme ve gri (is rengi) renktedir. Bu figürlerin hemen sağında, kemerin altındaki duvarda ve bitişiğinde haleli iki kutsal figür yer almaktadır (Görsel 60-63). Sadece kafalarının ve ellerindeki silahların seçilebildiği bu figürlerden biri Aziz Leontius'tur. Diğerinin isim yazan kısmı günümüze ulaşamamıştır. Pencere açıklığının olduğu duvarın ana bölümünde üstte büyükçe bir kompozisyonun varlığını işaret eden izler bulunmaktadır. Ancak herhangi anlamlı bir bütün oluşturamadığı için tanımlanamamıştır.

4.3.3. Malzeme Teknik ve Yapım Düzeni

Kilisede dış cephede malzeme ve teknik olarak duvar dolgusunda moloz taş ile cephelerde yontma taş ve düzgün kesme taş birlikte kullanılmıştır. Güney cephede kaba yonu taş kullanımına denk olacak şekilde düzgün kesme taş kullanılmıştır. Kuzey cephede zemin seviyesinde küçük bir alan düzgün kesme taş, diğer bölümler ise kaba yonu taş ile oluşturulmuştur. Doğu cephede moloz taş ve kesme taş bir arada kullanılmıştır. Batı cephede kullanılan taş malzeme düzenli değildir.

Giriş kapısı eski halinde ahşap kanatlı bir kapı iken günümüzde metal malzeme ile yenilenmiştir. Batı cephedeki pencere açıklığı da metal bir kapı yardımıyla kapatılmıştır. Kapı ve pencere kemerlerinde taş ve tuğla işçilik görülmektedir. Kapı ve pencere söve ve lentolarında düzgün kesme taş kullanılmıştır. Pencere kemerlerinde tuğla malzeme kullanılmıştır. Kuzey cephede yer alan bir pencerede ve doğudaki apsis pencerelerinde

taş işçilik kullanılmıştır. Çatının orijinal halinde ahşap olduğu bilinmektedir¹⁶⁴ .
Günümüzde çatı kiremit kaplama olarak restore edilmiştir.

İçeride yer alan taşıyıcılardan sütun olanlar ion başlıklı olup, devşirme özelliği göstermektedir. Apsis yönündeki iki kalın taş kolon da ion başlıklı olup sütunlar ile birlikte örtüyü desteklemektedir. Taşıyıcılar sağlam olması açısından birbirine demir çubuklar ile sabitlenmiştir. Duvarlarda bağlayıcı olarak Horasan harcı kullanılmıştır.

Örtü sistemi olarak beşik tonoz kullanılmıştır. Orta nefte yer alan örtü sistemi dıştan da beşik tonozdur. Yan nefler ise sundurma çatı ile kapatılmıştır.

---

¹⁶⁴ Roger, Stephen, Sharp, “The Outside Image: A Comparative Study of External Architectural Display on Little Byzantine Structures on the Black Sea Littoral”, Birmingham University, December 2010, pp. 84-85.

KARŞILAŞTIRMA VE DEĞERLENDİRME

Azize Anna (Küçük Ayvasıl) Kilisesi konulu çalışmamızın mimari değerlendirmesi yapılırken Erken Dönem Bizans kiliseleri, Orta Dönem Bizans kiliseleri ve Geç Dönem Bizans kiliseleri örnekleriyle karşılaştırma yapılacaktır. Dönemi içerisinde mevcut plan tipi ile ilgili çok fazla örnek bulunmadığı için önceki ve sonraki döneme ait kiliseler de yapılan karşılaştırma ve değerlendirmeye dahil edilecektir¹⁶⁵. Yapıların plan tipleri Karadeniz Bölgesi ağırlıklı olmak üzere, Marmara Bölgesi ile İstanbul (Konstantinopolis), Batı Anadolu, Antalya, Bursa ve bazı yurt dışı örnekleri de kapsayacak şekilde karşılaştırılacaktır. Malzeme ve teknik unsurlar, cephe düzeni, mimari unsurlar, örtü düzeni, tasvirler ve bezemeler de kendi aralarında ilişki kurulacak şekilde tanıtılmaya çalışılacaktır.

Kitabeler (Yazıtlar): Azize Anna Kilisesi, kitabeleri olan bir yapıdır. Restorasyon geçirmesine rağmen günümüzde sadece tek bir kitabe net olarak seçilebilmektedir. Karadeniz’de yer alan kiliselere baktığımızda Trabzon’da bulunan Aziz Eleutherios (2 yazıt), Aziz Eugenios (4), Aziz Mammias (1), Aziz Nicholas (2), Aziz Philip (1), Aziz Sabbas (2), Theotokos Chrysokephalos (5), Theotokos Theoskepastos (5) yazıtları olan kiliselerdir¹⁶⁶. Özellikle Sinop’ta burçlarda çok sayıda Erken Hıristiyanlık kitabesi bulunmaktadır¹⁶⁷. Bölgedeki diğer yapılarda kitabeye rastlanmamış, tarihlendirme freskler, kullanılan malzeme, yapım tekniği, plan tipolojisi, bulunduğu arazi ve konumu, ithaf edildiği kişiye ait dönem gibi unsurlar sayesinde yapılabilmektedir. Antik kentlerde yer alan yapıların çoğunda kitabe bulunmamaktadır. Çıralı Yanartaş (Khimera) Kilisesi’nde güneydeki girişin batısında Grekçe bir yazıt yer almaktadır¹⁶⁸.

Yapıların İsimlendirilmesi: Bölgede yer alan kiliseler buldukları mevkilere göre, banilere göre, antik kentlere göre ya da atfedilen kişilere göre isimlendirilmiştir. Akdeniz ve Ege yapılarında kiliseler buldukları antik kentlerin ismini almaktadır; Assos Güney Kilise, Efes Doğu Gymnasium Bazilikası, Priene Bazilikası, Knidos Batı Liman E Kilisesi örnek olarak verilebilir. Bulduğu mevkiye göre isimlendirilen kiliseler; Balat Kilisesi (Sinop), Boyadi Köyü Kilisesi (Ordu), Gedik Kaya Kilisesi (Giresun), Kiliseyanı

¹⁶⁵ Plan tipi ile alakalı yapılan karşılaştırmalara ait planlar ek kısmında gösterilmiştir.

¹⁶⁶ Bryer, Winfield, 2020, C. I, s. 337-474.

¹⁶⁷ Bryer, Winfield, 2020, C. II, s. 132.

¹⁶⁸ B., Yelda, Olcay, Uçkan, vd., “2005 Yılı Olympos Yüzey Araştırması”, 24. Araştırma Sonuçları Toplantısı, C. II, Ankara, 2007, s. 123-129.

Manastırı (Akçaabat, Trabzon), Fondak Köyü, Çakılca Köyü Kilisesi (Maçka, Trabzon), Sarmaşıklı Kilisesi (Maçka, Trabzon), Sarmaşıklı-Geyikli Kilisesi (Maçka, Trabzon), Taxiarchai Köprüyanı Kilisesi (Maçka, Trabzon), Hamsiköy Kalesi Şapeli (Trabzon), Taxiarchai Hamsiköy (Trabzon), Tzanicha Kalesi Şapeli (Gümüşhane), Ardeşen Kilisesi (Rize), Borçka Kale Kilisesi (Artvin), Kaymaklı Manastırı (Trabzon) şeklinde sıralanmaktadır¹⁶⁹.

Özellikle Trabzon ilinde yer alan kiliseler genellikle azizlerin adıyla tanınmaktadır; Azize Anna, Tanrı Annesi Meryem, İsa Mesih, Aziz Basiliskos, Aziz Blasios, Aziz Khristopher, Aziz Konstantin, Aziz Demetrios, Aziz Dynamis, Aziz Eleutherios, Aziz Eugenios, Aziz George, Aziz Eustratios, Aziz Gregory, Nyssalı Aziz Gregory, Kutsayıcı Aziz John, Vafizci Yahya, Aziz John Vazelon, Aziz Kerykos, Aziz Kyriake, Aziz Longinos, Aziz Mammas, Aziz Margaret, Aziz Maria, Aziz Marina, Aziz Nicolas, Aziz Niketas, Aziz Paraskeve, Aziz Peter, Aziz Philip, Aziz Prokopios, Reverande, Aziz Sabbas, Aziz Theodore, Aziz Theodore Gabras, Santa Croce, Aziz Stylos Kiliseleri sayılabilir¹⁷⁰.

Hiçbir tanıma uymayan, günümüze de ulaşamayan yapılar, A, B, C, D gibi harflerle tanımlanmıştır. Kiliselerin harfler ile tanımlandığı bu düzen Karadeniz'in hemen hemen her şehrinde karşımıza çıkmaktadır.

Mimari Değerlendirme: Azize Anna Kilisesi 9. yüzyıla tarihlendirilen Orta Bizans Dönemi eserlerinden sayılmaktadır. Buna bağlı olarak dönemi içerisindeki belli başlı örnekler ile karşılaştırılarak plan kuruluşu açısından bir sonuca varılacaktır.

Kilise içerisinde dönemine ait mekanların varlığı sorgulanmış, mevcut olan ve olmayan mekanlar (apsis, bema, naos, nartheks, prothesis, pastoforyon vb.) önemli olan örneklerle kıyaslanacaktır.

Yapıların cephe özellikleri, örtü sistemi, giriş açıklıkları ve pencereler, sütunlar gibi karşılaştırmaya ihtiyaç duyulan bölümleri de bu bölümde tartışılacaktır.

Yapılarda kullanılan malzeme ve teknik belirlenen kiliseler kapsamında ele alınacaktır. Herhangi bir ek yapı veya farklı bir uygulama söz konusu ise son olarak bundan bahsedilecektir.

---

¹⁶⁹ Bryer, Winfield, 2020, C. I, II, s. 147-697.

¹⁷⁰ Bryer, Winfield, 2020, C. I, s. 390-461.

1) Plan Tipi

Bryer ve Winfield'ın Karadeniz'e yönelik en kapsamlı çalışmalardan biri olan eserinde bölgede yer alan sivil, askeri ve dini mimari yapılara yer verilmiştir. Yapılan araştırmalarda Doğu Karadeniz'de Trabzon ilinde yer alan günümüzde ayakta olan veya yıkık 77 yapı yer almaktadır. Trabzon'da Bizans menşeli 8 yapı günümüze ulaşabilmiştir. Trabzon merkezde yer alan Azize Anna Kilisesi, Doğu Karadeniz Bölgesi'nde bulunması sebebiyle özellikle Karadeniz örnekleri ile karşılaştırılmıştır. Trabzon ilinde yer alan kiliseler 12-15. yüzyıllara tarihlendirilirken, Azize Anna Kilisesi onarım kitabesine göre Orta Bizans Dönemi'ne tarihlendirilmesi bakımından farklılık göstermektedir.

Bölge genelinde karma bir plan şemasından söz edilebilmektedir. Azize Anna Kilisesi üç nefli, tonozlu ve bazilikal planı ile bölgedeki diğer örneklerden ayrılmaktadır. Bölgede aynı plan kuruluşuna sahip çağdaş bir örnek bulunmamakla birlikte, benzeri örnekler arasında Kaledibi Aziz Johannes Kilisesi (Şekil 11), Gümüşhane Meryem Ana Kilisesi (Şekil 12) ve Rize Ardeşen Kilisesi (Şekil 13) sayılabilir. Bölge dışından benzer örnekler ise Çıralı Yanartaş (Khimera) Kilisesi (Şekil 14), Knidos Batı Liman E Kilisesi (Şekil 15), Naxos İoannes Theologos Kilisesi (Şekil 16), Kreta Hg. Andreas Kilisesi (Şekil 17) aktarabiliriz. Benzer örnekleri dönem olarak kategorize etmek gerekirse, Erken Dönem sonu-Orta Dönem başları şeklinde niteleyebiliriz (Şekil 18). Zira Karadeniz Bölgesi'nde 800'ler veya 900'lere ait hiçbir Bizans dini yapısında aynı plan kuruluşundan söz edemeyiz. Trabzon'da Şapel D, Kilise L tek nefli bazilikal planlı, Aziz Eugenios, Kilise C ve Theolog Aziz John Kilisesi kubbeli bazilikal planlıdır. Ayasofya Kilisesi, kare içinde haç planlı iken, Kızlar Manastırı ve Kilise L, dikdörtgen plana sahiptir. Nyssalı Aziz Gregory Kilisesi de kare içinde haç planlıdır¹⁷¹.

Doğu Karadeniz'de yer alan diğer 9 yapıdan 7 tanesi Bagradi Krallığı'na dolayısıyla Gürcü mimarisine aittir. Bu nedenle yapı ile bağlantı kurulmamıştır. Bayburt'ta, Bizans yapısı olarak düşünülen iki yapı üç neflidir ancak günümüze ulaşamamış ve akademik olarak da incelenmemiştir¹⁷².

Orta Karadeniz'de yer alan yapılar; Amasya, Samsun ve Ordu ilinde yer almaktadır. Çorum ilinde bir yapı izine rastlanılmamıştır. Tokat ilinde de varlığı bilinen ancak günümüze ulaşamayan iki Bizans yapısından söz edilmektedir. Ordu ilinde Aziz Nicholas

¹⁷¹ Bryer, Winfield, 2020, C. II, s. 658-684.

¹⁷² Ergün, 2017, s. 47-48; Horuloğlu, 1978, s. 8-31

Kilisesi ve Ordu Bayadi Köyü Kilisesi'nin Bizans Dönemi'ne ait olduğu düşünülmekte ancak yazılı veya görsel bir bilgi ile desteklenmemektedir¹⁷³. Ordu'nun Fatsa ilçesinde Aziz Konstantin Kilisesi (7-11. yüzyıl) ve Aziz Barbara Manastırı (13. yüzyıl) yer almaktadır. Aziz Barbara Manastırı dış düzenleme bakımından Trabzon örneklerine benzetilirken, yapıların plan kuruluşu ile ilgili detaylı bir bilgi aktarılmamıştır¹⁷⁴.

Batı Karadeniz'de Bartın'da 7, Bolu'da 13, Düzce'de 4, Karabük'te 1, Sinop'ta 1, Zonguldak'ta 9 adet Bizans dini mimari yapısı bulunmaktadır. Bartın'daki bütün örnekler tek neflidir. Bolu'daki yapılar kapalı Yunan haçı plan şemasına göre şekillenmiştir. Sadece Hacıcağz Yayla Kilisesi tek nefli plan şeması ile diğerlerinden ayrılmaktadır. Şehirde üç nefli bazilikal plana sahip tek yapı Mengen Bazilikası'dır. Düzce'de sadece Yedigöller 1 No'lu Kilise üç nefli bazilikal planlıdır. Karabük'te varlığı bilinen tek Bizans yapısı Aziz Stephanos Kilisesi ise, kapalı Yunan haç plan şeması göstermektedir. Zonguldak'ta bulunan 9 yapıdan 7 tanesi kapalı Yunan haçı plan şemasında iken, Göktepe Köyü Kilisesi ve Ereğli Ayasofyası üç nefli bazilikal plan şemasında inşa edilmiştir¹⁷⁵.

Michael Altripp'in plan tipolojisi; bazilikal özel tip kategorisinde salon kiliseler (tek nefli), trikonkal (üç yapraklı yonca) bazilikalar, kubbeli bazilikalar, transeptli bazilikalar, prototan tip bazilikalar, mystras (mistra) tipi bazilikalar, kaya kiliseleri, gotik bazilikalar, koridorlu kilise (iki koridorlular ve üç koridorlular), üçlü kiliseler, bazilikal (boyuna) yeniden yapılan veya işlevi değiştirilen bazilikalar şeklinde sıralanabilmektedir¹⁷⁶.

Azize Anna Kilisesi de Altripp'in belirlediği tipolojiye göre bazilikal özel tip kategorisinde ele alınmalıdır. Azize Anna Kilisesi'nin ana mekanı içten beşik tonoz ile örtülmüş, dıştan ise ahşap çatı ile kapatılmıştır. Mevcut iç alan düşünüldüğünde iki paye ve iki sütun sırası ile kare bir görüntü sergilediğinden önceki inşa döneminde burada bir kubbe var mıydı sorusu aklı gelmektedir. Böyle bir varsayımı doğrulayacak herhangi bir kanıt olmamakla birlikte Altripp'in "Die Basilika in Byzanz" adlı eserinde tam tersi bir süreçten bahsedilmektedir. Bir bazilikanın yeniden düzenlenmesi ile bir veya birden fazla kubbe eklenmesi söz konusu olmuştur. Örnek olarak Platsa'daki Nikolaos Kilisesi ve Kıbrıs Lythnonkome'de Panagia Karakaria ve Salamis-Konstantia'daki Epiphanos Bazilikası gösterilebilir. Blachernai Kilisesi de başta çapraz tonoz ile inşa edilmişken

---

¹⁷³ Yıldız, 2017, s. 134.

¹⁷⁴ Bryer, Winfield, 2020, C. I, s. 211-229.

¹⁷⁵ Verim, 2021, s. 29-302.

¹⁷⁶ Michael, Altripp, Die Basilika in Byzanz, Germany, 2013, s. 41-96.

ilave bir çift sütun eklenerek kubbeli bir bazilika olarak düzenlenmiştir. Bu yapıların tamamında ayaklar ile yükü hafifletmek amaçlanmıştır¹⁷⁷. İlk inşa döneminde bir kubbenin rahatlıkla eklenebileceği şekilde yapılan Azize Anna Kilisesi iç mekanı bu konuyu düşündürmektedir. Ballance'ın Azize Anna Kilisesi'nin tamamen yıkılıp yeniden inşa edildiğini belirtmesine rağmen bu varsayım için bir kaynak bulunamamıştır¹⁷⁸. Azize Anna Kilisesi'ndeki iki sütunun benzer olarak ortalama 2.5-2.6 m. yüksekliğinde olması ve payelerin de yüksekliklerinin denk olması, naos ile bema arasında hiçbir zemin farkı olmaması da yine bir kubbe varlığını sorgulatabilir. Ancak geçiş elemanlarına ve duvar-taşıyıcı düzenine bakıldığında böyle bir düzenlemeden bahsedilemez.

Yapının inşa edildiği döneme ait planı net olarak bilinmemektedir. Ancak yapı tarihlendirildiği 9. yüzyıla ait bir plan da sergilememektedir. Bölgesi içerisinde değerlendirildiğinde hiçbir benzer örnek olmaması da daha erken tarihe ait olduğunu düşündürmektedir. Rize Ardeşen Kilisesi beşgen apsisi sebebiyle Trabzon İmparatorluğu Dönemi'ne tarihlendirilebilir. Yapının kitabesi olmaması ve yapıyla ilgili herhangi bir akademik çalışma yapılmamış olması sebebiyle net bir tarih verilememektedir. Plan şeması ve ölçüleri bakımından Azize Anna Kilisesi ile benzeşir ancak daha geç bir dönemde yapıldığı söylenebilir. Kaledibi (Aziz Johannes) Kilisesi planı nartheks kısmı hariç Azize Anna Kilisesi planı ile benzeşmektedir. Farklı olarak kare olan alanda bir kubbesi bulunmaktadır. Gümüşhane ilinde yer alan Meryem Ana Kilisesi de plan şeması olarak üç nefli, beşik tonozlu, içten ve dıştan daire apsisi ile Azize Anna Kilisesi'ne çok benzemektedir, ana mekandaki kubbe uygulaması ile yapıdan ayrılmaktadır.

Batı Anadolu'daki (Ege ve çevresi) 5. yüzyıla tarihlenen 16 kiliseden Assos Güney Kilise, Bergama Aşağı Agora Kilisesi, Hierapolis Direkli Kilise, Hierapolis Tiyatro Bazilikası, Iasos Agora Kilisesi, Iasos Mozolenum Kilisesi, Iasos Doğu Kilisesi, Iasos Tiyatro Kilisesi, Iasos Akropolis Kilisesi, Milet Katedrali, Milet H. Mikhael Kilisesi, Priene Bazilikası, Sardis EA Bazilikası Erken Dönem Bizans örnekleri olarak üç nefli bazilikal planda inşa edilmiştir¹⁷⁹.

Ege'de yer alan antik kentlerdeki yapılar 6. ve 7. yüzyıllara aittir. Ephesos, Priene, Sardes, Philadelphia ve Hierapolis'te 8 kilisenin kalıntıları ahşap çatılı (tonozlu) bazilika

---

¹⁷⁷ Altripp, 2013, s. 94.

¹⁷⁸ Ballance, 1960, s. 154-155.

¹⁷⁹ Burcu, Ceylan, "Geç Antik Dönem Batı Anadolu Bazilikaları", OLBA IV, Mersin Üniversitesi Kilikya Arkeolojisini Araştırma Merkezi, Kaam Yayınları, Mersin, 2001, s. 189-201.

geleneğinden koparak tonozlu kilise modeline geçiş açısından önemlidir¹⁸⁰. Batı kıyı ovalarında Erken Bizans Dönemi'ne ait en önemli tonozlu yapı Aziz John Kilisesi'dir. Haç planlı olarak inşa edilen kilise, bölgenin en önemli tonozlu yapısı olmasına rağmen bazilikal olmaması sebebiyle Azize Anna Kilisesi'nden ayrılmaktadır. Sardes D Binası ise 7. yüzyıla ait olan tonozlu bir bazilikadır. Kent Bazilikası ve Priene Bazilikası üç nefli tonozlu bazilikal planı ile Batı Anadolu bölgesinde Azize Anna Kilisesi ile en çok benzeşen yapılardır¹⁸¹ (Şekil 19-23).

Bazilikal plan şemasının en fazla tercih edildiği Akdeniz Bölgesi kiliseleri 5-7. yüzyıllara tarihlendirilmektedir. Tek nefli plan şeması sıkça kullanılırken, üç nefli örnekler sayıca daha azdır¹⁸². Tıpkı Ege'da olduğu gibi kiliselerin neredeyse tamamı antik kentlerin sınırları içerisinde yer almaktadır. Antalya Alanya'da bulunan Naula Antik Kenti'nden 4 kilise günümüze ulaşabilmiştir. Kiliseler içerisinde en büyük boyutlu olanı bazilikal planlı ve üç neflidir¹⁸³. Datça Antik Karia Kenti'nde Knidos Batı Liman E Kilisesi üç nefli bazilikal planı ile diğer örneklerden ayrılmaktadır¹⁸⁴. Yine Karia Antik Kenti'nde yer alan 5-6. yüzyıllara ait Iasos Kilisesi ve Dorik Stoa'daki kilise de üç nefli bazilikal planda inşa edilmiştir. Antalya Khimera Antik Kenti'nde yer alan Çıralı Yanartaş Kilisesi de üç nefli bazilikal planlı yapılar topluluğuna girmektedir¹⁸⁵. Khimera'nın ikonaklastik kilisesi de duvar işçiliği sebebiyle 6. yüzyıla tarihlendirilmektedir. Üç nefli tonozlu bazilikal planlı yapı, Azize Anna Kilisesi planı ile benzeşmektedir ancak boyut açısından farklıdır¹⁸⁶. Zaten bölgede minimal boyutta çok fazla yapıya rastlanmaz. Genellikle uzunlamasına bazilikal bir plandan söz edilebilmektedir. Bölgedeki yapıların çoğunluğu bir Roma binası üzerine inşa edilmiştir. Örneğin 6. yüzyıla ait Knidos'taki Arap Graffitili Kilise üç nefli bir bazilikadır ancak devasa boyutları itibarıyla Azize Anna Kilisesi'nden ayrılmaktadır¹⁸⁷.

---

¹⁸⁰ Nikolaos, D., Karydis, Early Byzantine Vaulted Construction in Churches of the Western Coastal Plains and River Valleys of Asia Minor, 2011, s. 1.

¹⁸¹ Karydis, 2011, s. 3-23.

¹⁸² Gökçen, Kurtuluş, Öztaşkın, Antalya/Çıralı, Yanartaş (Khimera)'taki Bizans Dönemi Yapıları, Anadolu Üniversitesi, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir, 2007, s. 19-52.

¹⁸³ Sema, Doğan, "Alanya ve Çevresinde Bizans Araştırmaları-2007", 26. Araştırma Sonuçları Toplantısı, C. II, Ankara, 2009, s. 125-128.

¹⁸⁴ Ferudun, Özgümüş, Knidos'taki Bizans Eserleri, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1987, s. 32-50.

¹⁸⁵ Öztaşkın, 2007, s. 19-52.

¹⁸⁶ Vincenzo, Ruggieri, L'architettura Religiosa Nell'Impero Bizantino (fine VI-IX secolo), 1995, s. 76-79.

¹⁸⁷ Ruggieri, 1995, s. 83.

Osmanlı Devleti'ne başkentlik yapmış olan Bursa ilinde özellikle de İznik örnekleri Bizans açısından dikkate değerdir. Bölgede Bizans İmparatorluğu'nun hüküm sürdüğü üç döneme de ait yapı bulmak mümkündür¹⁸⁸. Bursa örnekleri genellikle 8-9. yüzyıllara tarihlendirilirken, üç nefli bazilikal örneklerin yanı sıra kubbeli örnekler de oldukça fazladır. Ancak üç nefli tonozlu bazilikal planı olduğu bilinen İznik Kemalpaşa ve Aziz Neophytos Kilisesi günümüze ulaşmadığı için plan konusunda net bir bilgiye varılamamıştır¹⁸⁹.

Denizaşırı örneklerden Yunanistan'da bulunan kiliseler için Roma'nın Hellenistik tapınaklarının düzenli kuruluşuna sahiptir demek yanlış olmayacaktır. Bölgede bulunan bazilikal planlı kiliselerin menşei bu tapınaklardır. Yunanistan İskeçe Bölgesi'nde Bizans Dönemi'ne ait olduğu bilinen 7 yapıdan 5 tanesi üç nefli bazilikal plan şeması ile inşa edilmiştir. En erken tarihli yapı Mezarlık Kilisesi Palistilo (9. yüzyıl), en geç tarihli yapı ise Panagia Kalamous Manastırı (11. yüzyıl)'dır¹⁹⁰.

Yunanistan'da mimaride asıl gelişim, I. Basil'in saltanatı ile başlamamaktadır. Zengin ve özel kişilere bağlı olarak dini binaların inşasında somut bir iyileşme görülmektedir. Yunanistan'ın Rodop bölgesinde de Bizans esintileri görmek mümkündür. Tek nefli, haçvari planlı, transeptli üç nefli gibi plan çeşitlerinin olduğu bölgede bilinen üç nefli bazilikalar; Erken Hristiyanlık Bazilikası, Poliontos Bazilikası, Sosti Manastır Kompleksi'dir¹⁹¹. 6. yüzyıla tarihlenen Panagia Kanakaria Kilisesi (Megaw ve Hawkins yapısı 700'lere tarihlendiriyor) iki katlı tonozla sahip üç nefli bazilikal planı ile belki de yurtdışı örneklerinden Azize Anna Kilisesi planına en çok benzeyen yapıdır¹⁹².

İtalya Roma'da bulunan Santa Croce Bazilikası üç nefli bazilikal planda inşa edilmiştir. Bölgedeki Santa Sabina Bazilikası da Roma'daki üç nefli yapılardan biridir. Ege ve

---

¹⁸⁸ Berna, Kavas, Kırdığılı, "Zeytinliada Manastırı'nda Su Kültü ve Aziz Tryphonos", Cedrus the Journal of MCRI, Vol. X, 2022, s. 289-300.

¹⁸⁹ Mustafa, Şahin, "Nikaia'nın Kayıp Apollon Tapınağı", Bursa'da Zaman Dergisi, S. 23, Bursa, 2017, s. 52-53.

¹⁹⁰ Zouchal, Chousein, Yunanistan Xonth (İskeçe) Şehri Bizans ve Post-Bizans Dönemi, Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Görsel Kültür Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Edirne, 2019, s. 11-25.

¹⁹¹ Oztson, Chousein, Nouri, Yunanistan Trakya'sı Rodop Bölgesi Bizans ve Post-Bizans Dönemi, Trakya Üniversitesi, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Edirne, 2015, s. 6-24.

¹⁹² Ruggieri, 1995, s. 161.

Akdeniz örneklerinde olduğu gibi, bölgedeki kiliseler uzunlamasına bazilikal planları ile Azize Anna Kilisesi'nden ayrılmaktadır¹⁹³.

Naxos Adası'nda 7. yüzyıldan 9. yüzyıl ortasına tarihlendirilen yirmiden fazla kilise bulunmaktadır. Üç nefli beşik tonozlu bazilikal planlı örnekler Grammata'daki Hagios İoannis Theologos Kilisesi'nde, Stavropigi'de Hagia Kyriaki ve Kalavas'taki Stavros'ta yer almaktadır. Özellikle Drosiani'de yerel bir yapılanma ile Erken Hıristiyan mimarisinin basitleştirilmiş formları yenilenmiştir. Hagios Isidoros Kilisesi (6. yüzyıl sonu-7. yüzyıl başı) üç nefli beşik tonozlu ve bazilikal planı ile Azize Anna Kilisesi planına benzemektedir¹⁹⁴. Bölge mimarisinde üç nefli, beşik tonozlu ve bazilikal planlı yapılar her dönemde tercih edilmiştir. Ancak şöyle bir nüanstı bahsetmek gerekir: Erken Dönem ve Orta Dönem başlarında tercih edilen bu plan tipinde kubbe uygulaması nadir görülmektedir. Khira Adası'nda yer alan örnekler 8. ve 9. yüzyıllara tarihlenmektedir. Bu yapıların tamamı üç nefli tonozlu ve bazilikal planlıdır. Ancak hepsinde kutsal alanın üzerinde bir de kubbe yer almaktadır. Bu sebeple Azize Anna Kilisesi planının 7. yüzyıla ait örneklerin planları ile daha fazla benzeştiği belirtilebilmektedir.

Sparta ve Konon Piskoposluk Bazilikaları'nda bemanın yan bölmelerindeki kubbenin melez bir kombinasyonu yaratılmıştır; kubbeli beşik tonozlu ve ahşap çatılı bu form cemaat alanını büyütmeyi amaçlamıştır. Azize Anna Kilisesi'nde böyle bir alan genişletme çabası bulunmamaktadır. Bu yapıların 8. yüzyıl sonrasına tarihlendirildiği düşünülürse Azize Anna Kilisesi'nin daha erken bir döneme tarihlendirilmesi doğru olacaktır¹⁹⁵.

2) Girişler

Bazilikaların ana girişi batı tarafından ya narthekse ya da doğrudan bazilikanın içine açılmaktadır. Bazı nadir durumlarda nartheksin doğrudan iki girişi daha bulunmaktadır. Tipolojik olarak bazilikaların uzun kenarlarında ilave kapılar bulunmaktadır. Ancak Azize Anna Kilisesi'nde böyle bir uygulama yoktur. Hatta batıda kryptanın giriş kapısı olduğu düşünülen giriş aralığı pencere açıklığına dönüştürülmüştür. 7. yüzyıla ait Sparte Bazilikası güneyde de bir girişe sahiptir. Bu yönüyle Azize Anna Kilisesi'nin giriş kapısı

---

¹⁹³ İlkül, Kaya, Zenbilci, "Orta Bizans Dönemi'nde Başkent Konstantinopolis'ten Taşraya Aktarılan Mimari Anlayış: Panagia Ton Khalkeon Kilisesi Örneği", Orta Çağ Araştırmaları Dergisi, C. 3, S. 1, 2020, s. 193-215.

¹⁹⁴ Reichert, Verlag, Wiesbaden, New Approaches to Byzantine Ecclesiastical Architecture from the Transitional Period, ed: Sabine Feist, Germany, 2020, s. 105-112.

¹⁹⁵ Wiesbaden, 2020, s. 110-113.

ile benzeşen yapının güney girişi sadece fonksioneldir. Çünkü kuzey duvarı dağ tarafına gelmekte ve girişi zorlaştırmaktadır. 7-9. yüzyıllara ait bazilikaların çoğunda uzun kenarlarında da birer giriş bulunmaktadır. 7. yüzyıl sonrasında inşa edilen bazilikalarda aynı seviyede veya akstan kaymış olan ikinci veya üçüncü giriş kapıları yer alırken, onarım tarihine göre bu döneme ait olan Azize Anna Kilisesi'nde tek bir ana giriş kapısı bulunmaktadır¹⁹⁶. Azize Anna Kilisesi'nde herhangi bir ilave kapı bulunmaması yapıyı daha erken bir döneme tarihlenmemize yardımcı olmaktadır.

3) Naos

Asıl ibadet mekanı olarak kullanılan naos, önemli günler, evlilik ve defin törenlerinin yapılmasına olanak sağlayan bölümdür. Naos, nefler şeklinde ayrılmaktadır. İncelenen kiliselerin neredeyse tamamı, Doğu-Batı yönünde seyreden bir naostan oluşmuştur.

Naos düzeni neflerle sağlanmaktadır. Bazilikal planlı örnekler çoğunlukla üç nefli olarak tercih edilse de tek nef ve çift sıra nef kullanılan örneklere de rastlanmaktadır. Üç nefli kiliselerde nefler arasındaki ayırım çift sıra taşıyıcı ve taşıyıcıların üzerine oturan kemerler yardımıyla sağlanmaktadır. Her örnekte orta nef daha yüksek ve geniş bir özellik göstermektedir. Nefler apsis kadar uzanmakta ve apsisin oluşturduğu şekle göre sonlanmaktadır.

Azize Anna Kilisesi'nde doğu-batı yönünde dikdörtgen planlı olan naos bölgedeki diğer örneklerle benzeşmektedir. Batı Karadeniz'de Bolu'da yer alan yapıların tamamına yakınına naos dikdörtgene yakın kare planlıdır. Düzce ilinde yer alan yapıların tamamında naos dikdörtgen planlanmıştır. Gümüşhane'de Kırkkilise, Dipotamos Çifte Kiliseleri, dikdörtgen naos düzeni ile dikkat çekmektedir¹⁹⁷. Maçka Sarmaşıklı-Geyikli Kilise'de dikdörtgen naos payandalar ile bölünerek kare şekline getirilmiştir. Üç aşamalı olan Trabzon Aziz Philip Kilisesi'nin ikinci aşamasında naosun genişletilmesi için batıya beşik tonoz eklenerek naos dikdörtgen hale getirilmiştir¹⁹⁸. Giresun Gedik Kaya Kilisesi'nin olası planında da naos kareye yakın dikdörtgen düzeni ile Azize Anna'ya benzemektedir. Tirebolu Kilisesi'nde naos köşelerden sınırlanmış ve kareye yakın bir görünüm sağlanmıştır¹⁹⁹. Giresun Folmeden Kilisesi ve Aşağı Tersun'daki kilisede de dikdörtgen naos bulunmaktadır. Bölgeye genel olarak baktığımızda naos asla kare olamaz

¹⁹⁶ Altripp, 2013, s. 121-123.

¹⁹⁷ Bryer, Winfield, 2020, C. II, s. 601-603.

¹⁹⁸ Bryer, Winfield, 2020, C.I, s. 440-441.

¹⁹⁹ Bryer, Winfield, 2020, C. I, s. 270.

gibi bir uygulama dikkat çekmektedir. Karadeniz’de yer alan yapının çağdaşı örneklerde naosta nef zemininde bir yükseklik farkına rastlanılmamıştır.

Azize Anna Kilisesi planına benzer örneklerden biri olan Çıralı Yanartaş’taki kilisede naos ve bema arasında zeminde herhangi bir basamak veya kot farkı görülmemektedir²⁰⁰. Knidos Batı Liman E Kilisesi naosunda apsis tarafında bir alçalma görülmektedir. Bu yükseklik farkı yapının eski dönemiyle ilgili değildir. Zira kilise Knidos’ta farklı bir binanın üzerine inşa edilmemiş tek yapıdır²⁰¹.

Marmara Bölgesi’ndeki üç nefli bazilikal planlı yapılarda dikdörtgene yakın kare naos düzenlemesi kendini devam ettirmiştir.

Deniz aşırı örneklerde de dikdörtgen, kare, dikdörtgene yakın kare naos örnekler görülmektedir.

4) Bema

Bema; 1) Erken Hıristiyan kiliselerinde ruhban sınıfı için ayrılmış yüksekçe platform. 2) Bizans kiliselerinde sunağı içeren bölüm. Ana neften ikonostasisle ayrılmış ve hafifçe yükselmiştir. Kilisenin en kutsal bölümü sayılır. Erken Hıristiyan ve Bizans kiliselerinde din adamlarının bulunduğu ve halkın giremediği kutsal alan olarak da nitelendirilmektedir²⁰².

İsa figürünü temsil eden bema bölümü, kilisenin kutsal sayılan her türlü unsurunu barındırmaktadır. Bemanın genişletilme çabaları sonucu pastoforyon adı verilen yan odacıklar ortaya çıkmıştır. Pastoforyonlar “diakonikon” ve “prothesis” görevini yerine getirmektedir. Bu yan odacıklar Azize Anna Kilisesi’nde uygulanmamıştır. Trabzon tipolojisine uygun yarım daire pastoforyonlar diğer bölge örneklerinde sıkça karşımıza çıkmaktadır. Theotokos Chrysokephalos’ta (Fatih Büyük Camii) bu ek odalar bulunmaktadır. Santa Croce da yarım daire planı ile dikkat çeken pastoforyonlar, Aziz Eugenios Kilisesi’nde (Yeni Cuma Camii) at nalı formu ile farklılaşmaktadır. İncelenen örneklerde bemanın yükseltildiği bir duruma rastlanılmamıştır.

Batı Anadolu’daki hemen hemen her yapıda pastoforyonlar bulunmaktadır. Akdeniz’de Laodikeia Kuzey Bazilikası’nda yapılan kazılar sonucunda prothesis ve diakonikonlar gün yüzüne çıkarılmıştır. Knidos Batı Liman E Kilisesi, Demre Aziz Nikolaos Kilisesi,

²⁰⁰ Öztaşkın, 2007, s. 19-52.

²⁰¹ Özgümmüş, 1987, s. 32-50.

²⁰² Sözen, Tanyeli, 2010, s. 50; Hasol, 2014, s. 77.

Asarcık Doğu Sura Vadi, Andrioke A ve B, Alacahisar, Yılanbaşı ve Patara'da zemin farklılığı olmaksızın pastoforyonlar kullanılmıştır²⁰³.

Erken Dönem yapılarında adı sıkça geçen synthrononlar²⁰⁴ Lykia'daki Demre Aziz Nikolaos, Asarcık Doğu Sura Vadi, Andrioke A ve B, Alacahisar, Yılanbaşı ve Patara'da yer almaktadır. Yine Knidos'ta yer alan Arap Graffitili Kilise'de (6. yüzyıl) apsis önündeki synthronon dikkat çekmektedir. Trilye Pelekete Manastırı'nda (8-9. yüzyıl) apsisin içinde yarım daire şeklinde üç basamak uzanmaktadır²⁰⁵. Naosta yükseklik farkının olduğu örnekler Trilye'de toplanmıştır. Kemerli Kilise iç mekanda ve Hagios Stephanos Kilisesi zemininde yükseklik farkları dikkat çekmektedir²⁰⁶. Akdeniz Bölgesi'nde yer alan Antalya Side Sillion Kilisesi (7. yüzyıl) plan yapısının yanı sıra apsisini ile de Azize Anna Kilisesi'ne benzer ancak iki yapıyı ayıran unsur Sillion'da yer alan synthronondur²⁰⁷.

5) Apsis

Apsis; kökeni Roma bazilikalarının bir ucunda yer alan çıkıntı olan yarım daire planlı ve mihrabı içeren bölümdür²⁰⁸. Bizans bazilikalarının üçte biri Doğu'da sona ermektedir, üçte ikisi de apsislidir. Üç apsisli yapıların beşte üçü yarım daire şeklindeyken, beşte biri çokgen tasarlanmıştır. Tek apsisli yapıların ise üçte biri yarım daire şeklindedir²⁰⁹.

Bölgelere ve dönemlere göre farklılık gösteren apsis, Azize Anna Kilisesi için içten ve dıştan dairesel formda uygulanmıştır. Batı Anadolu örneklerinden Assos Güney Kilise, Bergama Agora Bazilikası, Iasos Doğu Kilisesi ve Tiyatro Bazilikası içten ve dıştan yarım daire apsisini ile Azize Anna Kilisesi apsisine benzemektedir²¹⁰.

Naxos'ta yer alan 6. ve 7. yüzyıllara tarihlendirilen Ioannes Theologos Kilisesi, Phodele (Kreta) Bazilikası, Hg. Georgios, Meronas Panagia, Archontiko Hg. Andreas, Naxos Hg. Ioannes, Hg. Panteleemon, Antalya Side Sillion Kilisesi apsisleri, boyut olarak

---

²⁰³Bülent, İşler, "Orta Likya Bölgesi'nde Yeni Bir Keşif: Günağı Kilisesi", Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, S. 25, 2016, s. 363-392.

İşler, 2016, s. 363-392; Özgümlü, 1987, s. 32-50.

²⁰⁴ Synthronon: Apsis yuvarlağı içinde ruhban sınıfının oturması için farklı sayıda basamaklara sahip, genelde taştan yapılan yapıdır. Bkz. Sözen, Tanyeli, 2010, s. 287.

²⁰⁵ Ruggieri, 1995, s. 76-104.

²⁰⁶ Serdar, Aksöyek, Zeytinbağı (Trilye) Kemerli (Panagia Pantobasilissa) Kilise, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Ankara, 2009, s. 48-117.

²⁰⁷ Ruggieri, 1995, s. 120.

²⁰⁸ Sözen, Tanyeli, 2010, s. 31.

²⁰⁹ Altripp, 2013, s. 110-113.

²¹⁰ Ceylan, 2001, s. 189-201.

değişmekle beraber içten ve dıştan yarım daire şekilleriyle Azize Anna Kilisesi apsisine benzemektedirler.

Khimera'nın ikonaklastik kilisesinde (6. yüzyıl) antik apsisler korunmuş, Batı'da da üç apsis kopyalanmıştır. Orijinal apsisin içten ve dıştan daire olduğu düşünülmektedir. Apsis formu ve synthrononsuz düzeni ile Azize Anna Kilisesi apsisini ile benzeşmektedir²¹¹.

Akdeniz ve Ege Bölgesi'nde yer alan Çıralı Yanartaş Kilisesi içten ve dıştan yarım daire planlı apsisini ile Azize Anna Kilisesi apsisine benzemektedir. Aynı bölgede yer alan Patara Liman Kilisesi, Dikmen Kilisesi ve Limyra Akropolis Kilisesi de içten ve dıştan yarım daire apsisleri ile Azize Anna Kilisesi apsisini ile örtüşmektedir.

Lykia örneklerinin tamamında apsisler içten ve dıştan yarım daire olarak Azize Anna Kilisesi apsisleriyle birebir aynıdır²¹². Hierapolis ve Priene Bazilikaları'nın apsisleri ise içten yarım daire, dıştan ise çokgendir. Bu yönüyle Trabzon yapıları apsisleri ile benzeşmektedir. Yapının 6. yüzyıla tarihlendirilip Orta Dönem'e ait olan Trabzon apsisleri ile benzeşmesi dikkat çekmektedir²¹³. Özellikle Trabzon'da yer alan örneklerde (Azize Anna Kilisesi hariç) apsisler dıştan çokgen, içten yarım daire olarak tasarlanmıştır. Bu durum Trabzon'un karakteristik bir uygulaması olarak literatüre geçmiştir. Çokgen apsisler bölgede yaygın olmasına rağmen, içten ve dıştan yarım daire düzen kadar benimsenememiştir. Özellikle dıştan beşgen olarak tasarlanan apsisler, Rusya ve Gürcistan etkisindedir²¹⁴. Şehirdeki en erken tarihli yapı olduğu bilinen Azize Anna Kilisesi'nin apsisine muadil bir örnek bulunmaması aslında yapının bilinen tarihinden daha erken bir geçmişe sahip olduğunu göstermektedir. Bölgede Rus ve Gürcü etkisi 7. yüzyıldan sonra artmıştır. Eğer Azize Anna Kilisesi de bu yıllara tarihlendirilseydi apsisin diğer bütün yapılarıdaki gibi çokgen olması beklenmeliydi. Zonguldak'taki bütün dönem yapılarında apsisler içten ve dıştan yarım daire düzeniyle Azize Anna Kilisesi apsisini ile örtüşmektedir²¹⁵. Bölgede Gümüşhane Hagios Stephanos Kilisesi, Bartın Amasra'da yer alan yapıların tamamı, Karabük Hadrianoupolis Kilise A (bu yapıların hepsi 8. yüzyıldan

---

²¹¹ Ruggieri, 1995, s. 76-77.

²¹² İşler, 2016, s. 363-392.

²¹³ Karydis, 2011, s. 23.

²¹⁴ Ballance, 1960, s. 172.

²¹⁵ Verim, 2021, s. 235-241.

önceye tarihlendirilmektedir) içten ve dıştan yarım daire apsisleri ile Azize Anna Kilisesi apsisine benzemektedir²¹⁶.

Marmara Bölgesi'nde yer alan İznik Koimesis Kilisesi ve İznik Kemalpaşa'da yer alan kilisenin apsisi içten yarım daire dıştan çokgen olarak düzenlenmiştir²¹⁷. Trilye örneklerinin tamamında apsisler içten yarım daire, dıştan çokgen tasarlanmıştır²¹⁸. İznik Nicea Meryem Kilisesi'nin ve Selanik Ayasofyası'nın apsisleri de içten yarım daire dıştan çokgen olarak düzenlenmiştir. Yapılar duvar işçiliğine bakılarak 8. yüzyıla tarihlendirilmektedir. 9. yüzyıla ait Aziz Gabriel Kilisesi de içten yarım daire dıştan çokgen apsisi ile dikkat çekmektedir²¹⁹. S.. Eyice'nin 1955'te yayınladığı Marmara'da yer alan kilise apsisi, içten yarım daire dıştan çokgendir. Apsis ölçülerinin ½'lik oranı yapının 7. yüzyıla tarihlendirilmesine neden olmaktadır²²⁰. Görüldüğü üzere Marmara'da yer alan örnekler ve Karadeniz'de yer alan örneklerden 7-9. yüzyıllar arasına ait olanlarının apsisleri içten yarım daire ve dıştan çokgen olarak tasarlanmıştır. Azize Anna Kilisesi de bu yüzyıllara ait olmuş olsaydı beklenen, apsisin bu örneklerle benzeşmesidir.

6) Nartheks

Nartheks; Erken Hristiyan ve Bizans mimarilerinde kilisenin ana mekanına açılan giriş bölümüdür. Bizans'ta genel olarak kilisenin batısında, ana eksene dik konumda yer alan ve dışa kapılarla açılan kapalı bir mekandır²²¹.

Daha önceki bölümlerde Milet'in Azize Anna Kilisesi'nin nartheksi olduğu konusundaki ısrarcı tavrı hariç yazılı veya görsel bir kaynak olmadığını belirtmişti. Günümüzde de yapıda bir nartheks ya da exonartheks bulunduğu dair bir kanıt rastlanılmamıştır. Çalışma kapsamında ele alınan Naxos Ioannes Theologos, Hg. Georgios Kreta Panagia, Hg. Andreas ve Hg. Panteleemon tıpkı Azize Anna Kilisesi gibi nartheksi olmayan yapılarıdır. Batı Anadolu yapı grubundan Laodikeia Kuzey Bazilikası, Akropolis Kilisesi, Efes Doğu Gymnasium Kilisesi, Hierapolis Hamam-Kilise, Hierapolis Direkli Bazilika, Iasos Doğu Kilisesi, Iasos Tiyatro Bazilikası ve Milet Katedral Kilisesi'nin nartheksi

---

²¹⁶ Ercan, Verim, "Paphlagonia Hadrianoupolis'i Kilise A Mimarisi Üzerine Yeni Bir Değerlendirme", Safran Kültür ve Turizm Araştırmaları Dergisi, S. 3, 2020, s. 383-407.

²¹⁷ Ceylan, 2001, s. 189-201; Melda, Ümmühan, Ermiş, İznik ve Çevresi Bizans Mimari Faaliyetlerinin Değerlendirmesi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009, s. 190-217.

²¹⁸ Aksöyek, 2009, s. 48-117.

²¹⁹ Ruggieri, 1995, s. 87-91.

²²⁰ Ruggieri, 1995, s. 175.

²²¹ Sözen, Tanyeli, 2010, s. 221.

yoktur ve bu yönüyle Azize Anna Kilisesi ile örtüşmektedir²²². Enteresan bir şekilde aynı bölgede yer alan Assos Güney Kilise, Bergama Aşağı Agora Kilisesi, Gülbahçe Bazilikası, Hierapolis Katedral Kilisesi, Hierapolis Direkli Kilise, Iasos Agora Kilisesi, Iasos Akropolis Kilisesi, Iasos Mozolenum Kilisesi ve Priene Bazilikası hem yapılarla çağdaş hem de aynı bölgede olmasına rağmen nartheksli olarak düzenlenmiştir. İkinci grup yapıların çoğunun Hellenistik bir eski plan üzerine kurulduğu düşünülürse uzunlamasına olan bazilikal planda yer kısıtı olmaması sebebiyle hepsine nartheks için fazlaca alan açılmış olabilir. Zira nartheksi olmayan yapıların tamamı küçük boyutlara inşa edilmiştir.

Azize Anna Kilisesi'nin nartheksi olmadığı gibi bir galeri katı da bulunmamaktadır. Azize Anna Kilisesi'nin galerisiz düzeni Mersin Seyranlık Kilisesi'nin iç düzeni ile benzeşmektedir²²³.

7) Sütun, Paye (Taşıyıcılar) ve Örtü Sistemi

Erken Dönem Bizans bazilikalarının hemen hemen hepsinde sütun kullanılmıştır. Birkaç istisna hariç çoğunlukla dört sütun yerleştirilmiştir (Tolophane Bazilikası Erken Dönem sonlarına doğru kullanılan devşirme sütunları ile örnek teşkil etmektedir). Bazilikaların büyük çoğunluğunda plan değişikliğine gidildiğinde sütunların çoğaltıldığı görülmektedir. Azize Anna Kilisesi'nde kullanılan Hellenistik Dönem'e ait devşirme sütunlar erken örneklerle benzeşirken, planda sütunların artırıldığına dair bir iz bulunmamaktadır. İlk dönemde sütun sayısı farklı olabilir mi sorusuna olumsuz yanıt vermek gerekmektedir. Çünkü iç mekanda ne zeminde ne de kemerlerde farklı bir taşıyıcı kullanıldığına dair bir iz bulunmamaktadır.

Bölge genelinde Orta ve Geç Dönem Bizans örneklerinde sütunlar destek sistemi içerisinde kaybolmuş gibidir. Bu eğilim orta ve küçük boyutlu bazilikalarda tekrarlanmıştır. Azize Anna Kilisesi'nde böyle bir uygulama bulunmamaktadır. Sütunlar apaçık görünmekte ve payelerle paralel olarak taşıyıcı özelliğini korumaktadır.

Azize Anna Kilisesi'ni 9. yüzyıldan daha erken bir döneme tarihlendirmeye yardımcı olabilecek taşıyıcılarla ilgili bir diğer unsur ise 9-11. yüzyıllara ait yapı grubunda sütun kullanımına ek olarak bemaya yan duvarlar eklenmesidir. Koimesis (İznik) Kilisesi'nde

²²² Ceylan, 2001, s. 189-201.

²²³ Ayşe, Aydın, "Mersin-Silifke Seyranlık Köyü Geç Antik-Bizans Dönemi Mimarisi", 21. Araştırma Sonuçları Toplantısı, C. I, Ankara, 2004, s. 217-227.

İznik Ayasofyası'nda, Selime Mağara Kilisesi'nde dört sütun varlığı (paye kullanılmaksızın) ve her birinin arasındaki üç sütun uygulaması Azize Anna Kilisesi taşıyıcıları ile örtüşmemektedir.

Azize Anna Kilisesi için tarihlendirmeye yardımcı bir diğer unsur, 7-10. yüzyıllara ait yapılarda sütun başlıklarında heykel parçaları, figüratif temsiller, çelenk ve yapraklar ile bazı örneklerde hayvan figürleri kullanılmıştır. Yapıda İon düzenli devşirme başlıklar tercih edilmiştir. Blachernai Manastırı'nda (Orta Bizans Dönemi) sepet örgü sütun başlığı tercih edilmişken, Mystras (Mistra) Hodegetria'sında yapraklı çelenk motifi Orta Bizans Dönemi'ni karakterize eder gibidir. Koimesis Kilisesi'nde sütun başlıklarında yapraklar kullanılmıştır²²⁴. Bu uygulamaların hiçbirisine Azize Anna Kilisesi sütun başlıklarında rastlanılmamaktadır (Şekil 24, 25).

Azize Anna Kilisesi'nde naos yönünde iki sütun, bema yönünde ise iri kare kesitli iki taş paye taşıyıcı olarak kullanılmıştır. Gümüşhane Meryem Ana Kilisesi II'de naos ortada, dört sütun ve apsin önünde iki kare taş paye taşıyıcı ile bölünmüştür²²⁵. Gümüşhane Hagios Stephanos Kilisesi'nde naosta sadece sütun, taşıyıcı olarak tercih edilmişken, bölgedeki hemen hemen her yapıda apsin önünde kare veya haçvari masif taşıyıcılar kullanılmıştır. Bölge dışında Hadrianopolis A Kilisesi, iki ayak dizisi ve sütunların aynı anda kullanılması yönüyle Azize Anna Kilisesi ile benzeşmektedir.

Naxos'ta yer alan Ioannes Theologos ve Hg. Ioannes Kilisesi'nin planları da Azize Anna Kilisesi planı ile çok benzeşmektedir ancak burada ana mekanda sütun kullanılmamış, dört adet kare paye taşıyıcı olarak tercih edilmiştir. Bu yönüyle Azize Anna Kilisesi'nin taşıyıcı sistemiyle farklılık göstermektedir. Kreta'da yer alan Hg. Andreas Kilisesi de plan düzeni olarak Azize Anna Kilisesi ile benzeşmektedir fakat burada da kare kesitli payeler sütunların yerini almıştır. Yine Kreta'da yer alan Hg. Panteleemon apsis yönünde dikdörtgen iki paye ortada iki sütun, kuzey yönünde iki kare paye taşıyıcı ile sütun ve paye birlikteliğini en güzel yansıtan örneklerden biridir.

Bizans bazilikalarının üçte ikisi tonozludur. Tonozlu bazilikaların yarısının üç nefi üzerinde beşik tonoz vardır. Tonoz uygulaması Bizans Dönemi'nin tamamına hemen hemen eşit bir şekilde dağılmıştır²²⁶. Üç nefli bazilikal planlı kiliselerde de örtü sistemi

²²⁴ Altripp, 2013, s. 105-108.

²²⁵Süleyman, Çiğdem, vd., "2007 Gümüşhane Yüzev Araştırması", 26. Araştırma Sonuçları Toplantısı, C. I, Ankara, 2009, s. 167-174.

²²⁶ Altripp, 2013, s. 125-127.

olarak beşik tonoz tercih edilmiştir. Karadeniz örneklerinden Karabük'te yer alan yapılar, içten tonoz ahşap tavan dıştan ise kiremit kaplı çatı olarak görülmektedir²²⁷. Gümüşhane Meryem Ana Kilise II'de üst örtü içten beşik tonoz dıştan kırma çatıdır. Gümüşhane'deki diğer örneklerin üst örtüsü günümüze gelememiştir. Fatsa Aziz Konstantin Kilisesi, Panagia Kilisesi, Planata Aziz Mikhael ve Aziz Philip Kiliseleri, yüksek kasnaklı kubbeleri ile bölge mimarisinden ayrılmaktadır²²⁸. Maçka'daki Aziz John Theologos kubbeli bir yapı olmak üzere bölgede çatı mimarisinin ve kilisenin istisnai olarak yükseltilmesine vurgu yapmaktadır. Trabzon Azize Anna Kilisesi'ni hatırlatan bu uygulama, Yunanistan ve Sırbistan'daki Orta Çağ kilise yapıları ile de benzeşmektedir²²⁹.

8) Malzeme ve Teknik

Bizans sanatında giydirilmiş taş ve mermer, tuğla ve harç ana yapı malzemelerini oluşturur. Bu malzemeler yük taşıma kapasitelerine göre tercih edilmiştir. En pahalı malzeme olan mermer ve giydirilmiş taş malzeme özellikle ağır yükler için kullanılmıştır. Daha ucuz olan tuğla ise hafifliği sebebiyle tonozlarda yerini almıştır. Her yerde kolayca bulunabilen moloz malzeme, ikincil duvarlarda ve atıl dolgularda genellikle harçla karıştırılarak kullanılmıştır²³⁰.

Erken Dönem Bizans yapılarında, taş+tuğla almaşık teknik çok sık kullanılan bir birliktelik olmuştur. Azize Anna Kilisesi dış cephe itibarıyla taş malzemeyle inşa edilmiştir. Kesme taş duvarcılığının 6. yüzyıl Hellenistik Dönem'e ait olduğu bilinmektedir²³¹. Bölgenin genel özelliği yapıların çoğunlukla düzgün kesme taş, moloz taş, kaba yonu taş, büyük taş blokları ve devşirme malzeme ile inşa edilmesidir. Trabzon'da yer alan Taxiarchai Kilisesi, Dipotamos Kilisesi, Tzanicha Kalesi Şapeli, Yomra Kilise B, Akçaabat Kilisesi, Phantak Köyü Kilisesi, Sarmaşıklı-Geyikli Kilisesi, Aziz John Kilisesi, Santa Croce Kilisesi, Theotokos Chrysokephalos Kilisesi düzenli veya düzensiz taş malzemeyle inşa edilmesi yönüyle Azize Anna Kilisesi ile benzeşmektedir. Maçka yapılarında cepheler büyük kesme taş ile inşa edilirken, çoğu örnekte harç kullanılmamış, boşluklar küçük taşlar ile doldurulmuştur²³². Kilise A, taş+tuğla almaşık düzeni ile Maçka'daki tek örnektir. Spelia'da farklı olarak dış cephede kırmızı kare büyük

²²⁷ Aydın, 2004, s. 217-227.

²²⁸ Bryer, Winfield, 2020, C. I, s. 264-265.

²²⁹ Bryer, Winfield, 2020, C. II, s. 564.

²³⁰ Karydis, 2011, s. 178-180.

²³¹ Karydis, 2011, s. 32.

²³² Bryer, Winfield, 2020, C. II, s. 510-514.

taşlar kullanılmıştır. Taşa rengini veren muhtemelen bölgede çokça bulunabilen manganezdır²³³.

Karadeniz Bölgesi'ndeki diğer illerde ise taş malzeme yine ön plana çıkmaktadır. Samsun'da Alaçam Kilisesi, Ünye'de Aziz Nicholas Kilisesi, Fatsa'da Aziz Konstantin Kilisesi, taş malzeme ile inşa edilmiştir. Giresun'da yer alan Gedik Kaya Kilisesi istisnai olarak dönemin özelliğine sahip taş+tuğla birlikteliğini yansıtmaktadır. Gümüşhane Hagios Stephanos Kilisesi moloz taş ve kesme taş birlikteliği ile Azize Anna Kilisesi dış cephe düzenini andırmaktadır²³⁴. Karabük yapılarında ise malzeme çeşitliliği göze çarpmaktadır. Bölge yapılarında Azize Anna Kilisesi de dahil olmak üzere kiliselerin dış yüzeyindeki duvarlar her zaman pürüzlüdür²³⁵.

Batı Anadolu (Ege) örneklerinde çoğunlukla kesme taş malzeme kullanılırken, taş+tuğla almalı duvar örgüsünün de kullanıldığı çok sayıda yapı bulunmaktadır. Bergama'da yer alan H. İoannes Kilisesi bölgede tamamen tuğla ile inşa edilen tek yapıdır²³⁶. Efes Aziz John Kilisesi (6. yüzyıl) moloz taş kullanımı ve tuğla kullanılmaması yönüyle Azize Anna Kilisesi dış cephesine benzemektedir²³⁷. Sardes D Binası (7. yüzyıl), Erken Dönem özelliği olarak kesme taş ve moloz taş malzeme kullanımı ile Azize Anna Kilisesi malzeme yapısı ile örtüşmektedir. Sardes D Binası ve Philadelphia Aziz. Johannes'de sadece tonozda tuğla kullanılmış olması yönüyle Azize Anna Kilisesi'ne benzemektedir. Dış cephe ve iç mekandaki malzeme kullanımının örtüşmesi nedeniyle Azize Anna Kilisesi'ni 7. yüzyıldan önceye tarihlemek yanlış olmayacaktır²³⁸.

Lykia örneklerinde kireç taşı ve düzgün kesme taş birlikte kullanılmıştır. Akdeniz örneklerinden olan Çıralı Yanartaş Kilisesi dış cephede moloz taş ve kesme taş kullanımı ile Azize Anna Kilise cephesine benzeşmektedir²³⁹. Knidos Batı Liman E Kilisesi'nde devşirme taş bloklar kullanılmış, tuğla sadece döşemede yerini almıştır. Azize Anna Kilisesi dış cephe kapı lentosu üzerinde ve pencere kemerlerinde tuğla malzeme kullanılmıştır. Karadeniz Bölgesi'ndeki yapılarda iç mekanda sıkça kullanılan tuğlaya Akdeniz örneklerinde çok rastlanmamaktadır. Azize Anna Kilisesi, Akdeniz Bölgesi

---

²³³ Bryer, Winfield, 2020, C. II, s. 549.

²³⁴ Çiğdem, vd., 2009, s. 167-174.

²³⁵ Ballance, 1960, s. 173-174.

²³⁶ Ceylan, 2001, s. 189-201.

²³⁷ Karydis, 2011, s. 13.

²³⁸ Karydis, 2011, s. 13-29.

²³⁹ Öztaşkm, 2007, s. 21-24.

örnekleriyle tuğla kullanımı ve büyük taş bloklara sahip olmaması yönüyle bölge örneklerinden ayrılmaktadır.

Yunanistan, mermer bakımından şanslı bir coğrafyadır. Bizans Dönemi'ne ait bütün yapıların tabanında, giriş eşliğinde ve nefin zemininde mermer malzeme kullanılmıştır²⁴⁰. 698'e tarihlendirilen Salamis Küçük Kilise'de taş tonozlar ve taş sütunlar dikkat çekmektedir. Yapıda mermer kullanıldığı da bilinmektedir²⁴¹. Monoitsia'daki Hagios Isidoros Kilisesi'nin temel yapı malzemesi kaba yonu taş ve güçlü kireç harcıdır. Bu sebeple yapı 6-7. yüzyıllara tarihlendirilir. Mermer ve tuğla malzeme kullanılmaması yönüyle Azize Anna Kilisesi ile benzeşmektedir²⁴². Azize Anna Kilisesi bu yöredeki İskeçe yapılarıyla da benzeşmektedir. Moloz taş malzeme kullanılan cephelerin ön plana çıktığı yapılar Azize Anna Kilisesi'nin düzensiz duvar uygulamalarını andırmaktadır. Batı Anadolu'daki Bizans ustaları da mermeri hem sağlam olması hem de estetik olması nedeniyle kullanmıştır. Mermer malzeme sütunlar, nef ve atriumlarda sıklıkla tercih edilmiştir. Efes Aziz John Kilisesi'nde ünük olarak sütun gövdeleri ve başlıklarda, kaidelerde mermer kullanılmıştır²⁴³. Kurşunlu'daki (Bursa-Mudanya) Megas Agros Manastır Kilisesi'nin sütun başlıkları, çerçeveleri ve levhalarında mermer malzeme tercih edilmiştir. Yapıdaki sütunlar da mermerdir ancak devşirme değildir. Yapı bu sebeple 8. yüzyıla tarihlendirilmekte ve Azize Anna Kilisesi malzeme kullanımı ile çelişmektedir²⁴⁴. Marmara örneklerinde geniş bir malzeme skalası vardır. Bursa İznik Koimesis Kilisesi'nde de almaşık teknik kullanılmıştır. Zeytinliada Meryem Ana Kilisesi'nde Yunanistan örneklerinde olduğu gibi mermer malzeme sıkça kullanılmıştır²⁴⁵. Bölgede çoğunlukla cephelerde almaşık düzen görülmektedir. Sadece İznik Ayasofyası ilk inşa evresinde düzgün kesme taş ve mermer ile inşa edilmiştir²⁴⁶. İznik Nicea Meryem Kilisesi, duvar işçiliği sebebiyle 8. yüzyıla tarihlendirilirken (taş+tuğla almaşık), Trilye Pelekete Manastırı (8-9. yüzyıl), duvar işçiliğine bakılarak tarihlendirilmiştir²⁴⁷. Ruggieri'nin tarihlendirilmesine bakarak Azize Anna Kilisesi'nin bu tarihten önce

---

²⁴⁰ Chousein, 2019, s. 11-25.

²⁴¹ Ruggieri, 1995, s. 162.

²⁴² Wiesbaden, 2020, s. 111-112.

²⁴³ Karydis, 2011, s. 36-37.

²⁴⁴ Ruggieri, 1995, s. 98.

²⁴⁵ Kındıǧlı, 2022, s. 289-300.

²⁴⁶ Urs, Peschlow, *Nikaia/İznik Kiliseleri, Tarih Boyunca İznik*, İstanbul, 2004, s. 200-226.

²⁴⁷ Ruggieri, 1995, s. 87-104.

yapılmış olduğunu belirtebiliriz. Bölgedeki hiçbir örneğin cephe düzeni Azize Anna Kilisesi cephe düzeni ile benzeşmemektedir.

Devşirme (şpolin) malzemenin sadece geçiş döneminde değil, tüm dönemlerde aşırı kullanımı akademisyenler tarafından sıklıkla pragmatik nedenlerle açıklanmaktadır. Aynı zamanda devşirme malzemenin kullanımı için başka nedenler de düşünülmektedir; şimdiki zamanın tanımlanmasında geçmişin önemi, gelenek ve yenilik arasındaki zıtlığın vurgulanması amaçlanmıştır²⁴⁸.

Erken-Orta Dönem Bizans kiliselerinin farklı bir özelliği olarak incelenen örneklerde tonozun yaylarının üst bölümünde taş işçiliği yaygındır. Pencere kemerlerinde tuğla örgü dikkat çekmekle beraber, taş uygulamalar da görülmektedir. Sütun kaideleri taş malzeme ile yapılmış olup, sütun başlıkları çoğunlukla ion tarzda yapılmıştır ve devşirme olduğu düşünülen birçok örnek bulunmaktadır.

İlk dönemde ahşap olarak düzenlenen giriş kapıları yeniden işlevlendirilerek metal malzeme ile yenilenmiştir. Üst örtüde tuğla kiremit malzeme kullanılmış, günümüzde yapının su ile temasını kesmek amacıyla birçok çatı uygulaması çinko ile yenilenmiştir.

9) Krypta (Kripta)

Karadeniz Bölgesi'nde Erken ve Orta Dönem Bizans mimarisine bakıldığında kryptanın çok sık kullanılan bir yapı elemanı olmadığı görülmektedir. Krypta daha çok manastır yapılarında karşılaşılan bir unsurdur. İstisnai olarak Azize Anna'nın batı cepheden girişi olduğu düşünülen bir kryptadan söz edilmektedir. Bölgede kryptası olan farklı bir örneğe rastlanmamaktadır. Trabzon'daki Aziz John Kilisesi'nin bitişiğinde bir moselyum varlığından söz edilmektedir²⁴⁹. Bryer ve Winfield buranın bir mezar odası olarak kullanıldığından bahsetmektedir. Rize Ardeşen Kilisesi'nde kuzeydeki ek mekanın cenaze töreni için kullanılan bir şapel olduğundan söz etmektedirler²⁵⁰.

Efes'te yer alan 6. yüzyıla ait tonozlu Aziz John Kilisesi'nin bir kryptası olduğu bilinmektedir. Bu yönüyle Azize Anna Kilisesi'ni tarihlendirmek için bir öneri sunmaktadır²⁵¹.

²⁴⁸ Wiesbaden, 2020, s. 138-139.

²⁴⁹ Bryer, Winfield, 2020, C. I, s. 437.

²⁵⁰ Bryer, Winfield, 2020, C. II, s. 683-684.

²⁵¹ Karydis, 2011, s. 8.

Bursa yapıların en önemli özelliklerinden biri mezar odalarına sahip olmalarıdır. İznik Ayasofyası'nda bu mezar yapısı güneydoğudaki bitişik şapel ile açıklanmaktadır²⁵². Koimesis ve İznik Ayasofyası'nda kilise içinde mezar olarak kullanılan "arkosolium" lara yer verilmiş, böylece diğer örneklerden farklılaşmıştır²⁵³. İznik Koimesis Meryem Bazilikası'nda nartheks bölümünde Patrik Nikephanos'un mezarı yer almaktadır. Ancak bir krypta varlığından söz edilememektedir²⁵⁴.

İncelenen bölge örneklerinin herhangi birinde Azize Anna Kilisesi'nin alt katında olduğu düşünülen krypta benzeri bir uygulamaya rastlanılmamıştır.

10) Süsleme

Mozaik, çok daha pahalı bir yapım tekniği olduğu için son dönemde ekonomik olarak çok sıkıntı çeken Bizans'a ağır bir yükü. Bu dönemde sadece başkent Konstantinopolis'te mozaik uygulamalara ağırlık verilmiştir. Diğer Anadolu şehirlerinde daha ucuz bir teknik olan fresko ön plana çıkmıştır. Azize Anna Kilisesi iç mekanda mozaik teknik kullanılmaması ve fresklerin yoğunluğu son dönem Bizans'a ait bir resim sanatını işaret etmektedir.

Azize Anna Kilisesi iç mekanda yer alan freskler Milet tarafından 12. yüzyıla tarihlendirilmektedir. Son fresk ise 1413 yılına ait bir büsttür. Talbot Rice'a göre yaprak haçlı levhalar 13-14. yüzyıllara tarihlendirilmektedir²⁵⁵.

Bölgedeki yapılarda dış cephelerde çok fazla bezeme unsuru bulunmamaktadır. Süsleme daha çok zeminde, sütun başlıklarında ve duvarlarda fresk şeklinde yoğunlaşmaktadır. Sahneler, Eski Ahit ve Yeni Ahit'ten kompozisyonlar içerdiği gibi, hayvan betimlemeleri, bitkisel bezeme ve geometrik bezeme kullanılan örneklere de rastlanmaktadır.

Sinop Balat Kilisesi'nde tonozda İsa ile ilgili sahneler işlenmiştir. 4 İncil yazarı, hayvan sembolleriyle betimlenmesi yönüyle bölgedeki ender örneklerdendir. Doğu kemer alınlığında Tahtta İsa, güney duvarında İshak'ın Kurban Edilişi, Müjde ve Doğum Sahneleri, kuzey duvarda ise Üç Yortu ve İsa'yla ilgili sahneler yer almaktadır. Yapı bölgede İsa'nın fresklerinin en fazla kullanıldığı örnektir²⁵⁶.

---

²⁵² Ermiş, 2009, s. 190-217.

²⁵³ Haluk, Çetinkaya, "Roma ve Bizans İmparatorluklarında Ölüm Algısı ve Mezar Türleri", Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, İstanbul, 2011, s. 31.

²⁵⁴ Güngördü, 2019, s. 19.

²⁵⁵ Bryer, Winfield, 2020, C. I, s. 421.

²⁵⁶ Bryer, Winfield, 2020, C. I, s. 147.

8-9. yüzyıl kiliselerinde Aziz tasvirleri gerçek boyutlarda, kilise zemininde duranların göz hizasına yakındır²⁵⁷. Gümüşhane Şapel A'da batı duvarında altta aziz figürleri, ortada Kudüs'e Giriş yer alırken, üçüncü katman tanımlanamamıştır. Bu yönüyle kesin olarak tanımlanamayan Azize Anna Kilisesi'nin apsis altı sahnesine benzemektedir. Asker azizler Gümüşhane yapılarında zemine yakın konumlandırılırken, Azize Anna Kilisesi'nde bu figürler daha yüksek bir yere konumlandırılmıştır. Azize Anna Kilisesi Aziz fresklerinin daha yüksek bir yerde konumlandırıldığı görülmektedir. Bu sebeple fresklerin bu kadar erken tarihe erken olması beklenemez. Gümüşhane Şapel A güney duvarında yer alan Azize Barbara ile özdeşleşen "işkence tekerleği" freski bölgede kullanılan ve bilinen tek örnek olarak karşımıza çıkmaktadır²⁵⁸.

Maçka Phantak Köyü Ayvasıl Kilisesi'nde apsis yarım kubbesinde tahtta Pantokrator İsa, başmelekler, 4 evangelist betimlenmiştir. Orta pencerede Aziz Basil ve kuzeyde piskoposlar resmedilmiştir²⁵⁹. Azize Anna Kilisesi'nde daha çok batı duvarında yer alan piskoposların çizimleri bu yapı ile benzeşmemektedir. Maçka Pipat'ta Kilise B'de apsisde ayakta duran kilise babaları ve narthekste Aziz George resmedilmiştir. Azize Anna Kilisesi güney duvarda yer alan kompozisyondaki Aziz George freskinin olduğu diğer yapılar; Pipat Öteki Su'daki kilisede, Pipat Kilise A'nın kuzey duvarında, Pipat Kilise B'nin nartheksinde, Theotokos Sümela Manastırı'nda, Sümela Manastırı 4 No'lu Şapel'de²⁶⁰ ve Sarmaşıklı-Geyikli Kilisesi içerisinde²⁶¹. Geyikli Aşağı Şapel'de apsis üst sıradaki Tanrı Anası Meryem ve Çocuk İsa freski, bölgedeki diğer örneklerde de apsis üst sıralarında kullanılan bir figürdür. Aziz John Teologos'ta duvarlarda İncil'den sahneler yer alırken, bölgede ilk defa bir yapının tavanında madalyon içinde peygamber ve havarilere yer verilmiştir²⁶². Azize Anna Kilisesi doğu apsisinde yer alan dört tarafı meleklerle çevrili madalyon içindeki İsa figürü ile benzeşmektedir.

Azize Anna Kilisesi, orta apsisin en yüksek noktasında yer alan Deesis Sahnesi'nin kökeni "Son Yargı Sahnesi"dir²⁶³. Kompozisyonun ortasında İsa, İsa'nın solunda Meryem sağında Vaftizci Yahya yer almaktadır. Sümela Manastırı 6 No'lu Şapel'de İsa ortada

²⁵⁷ Wiesbaden, 2020, s. 167-168.

²⁵⁸ Bryer, Winfield, 2020, C. II, s. 601.

²⁵⁹ Bryer, Winfield, 2020, C. II, s. 510-514.

²⁶⁰ Emrah, Yücel, Maçka'da Bulunan Ortaçağ ve Sonrası Hristiyan Yapılarının Duvar Resimleri, Atatürk Üniversitesi, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 2022, s. 139-141.

²⁶¹ Bryer, Winfield, 2020, C. II, s. 517-534.

²⁶² Bryer, Winfield, 2020, C. II, s. 542-549.

²⁶³ Annamarie, Weyl, Carr, "Deesis", Oxford Dictionary of Byzantium, Oxford University, Vol. I, New York, 1991, pp. 599-600.

tahtta oturur ve diğer figürlerden daha büyüktür. Azize Anna Kilisesi'nde de bu sahne aynen bu şekilde aktarılmıştır. Deesis Sahneleri; İstanbul Kariye Müzesi'nde, Fethiye Camii ve Ayasofya'da da yer almaktadır. Deesis Sahnesi, Konstantinopolis'teki örneklerde galerilerde veya narthekste betimlenmesi yönüyle Azize Anna Kilisesi resim programından ayrılmaktadır. Figürlerin yüzleri bütün Deesis Sahneleri'nde aynı betimlenmiştir. İsa ve Yahya sakallı ve uzun saçlıdır. Bazı örneklerde İsa ve Yahya yüz olarak birebir aynıdır. Konstantinopolis örneklerinde İsa her zaman diğer figürlerden farklı tutulmuştur. Azize Anna Kilisesi'nde yer alan Deesis Sahnesi'nde İsa sadece boyut olarak farklılaştırılmış, yüz hatlarıyla ilgili herhangi bir değişiklik yapılmamıştır. Bu yönüyle de çağdaşı olan Konstantinopolis örneklerinden ayrılmaktadır²⁶⁴.

Sümela Manastırı, Aziz Eugenios ve Trabzon Ayasofyası'nda düzenli bir sıklık izleyen kompozisyon döngüsünden Azize Anna Kilisesi'nde bahsedilemez. Buradaki kompozisyonlar belirli bir düzen takip etmeksizin çizilmiştir. Trabzon Ayasofyası için Ballance (1960, s. 141), Baklanov (1947, s. 363), Milet ve Rice'nın yayını (1936), Talbot Rice'nın yayınında (1968) da yapının freskleri ile ilgili bilgiler yer almaktadır. Freskler I. Komnenoslar (13. yüzyıl) Dönemi'ne tarihlendirilmektedir. Sıklık döngüsü olarak Azize Anna Kilisesi'ne benzemesi bile sahnelerin dinamizmi, renklerin canlılığı, mimari unsurların kullanılması, zemin ve arka planda daha natüralist ve gerçekçi fonlar sebebiyle Azize Anna Kilisesi'nin freskleri ile çok benzeşmektedir.

Kompozisyonlarda derinliğin önem kazanmasının yanı sıra, Azize Anna Kilisesi gibi küçük yapıların içerisindeki resim programını detaylandırmanın bir yolu bulunmuştur. Son devir Bizans resim sanatında ekonomik şartlar göz önüne alındığından sahneler bir bütün halinde verilmek yerine bir duvar dört veya altı sahneye ayrılarak bir bütün oluşturmaktadır. Bu sahneleri birbirinden ayırmaya yarayan kalın, bordo şeritler bu dönemin karakteristik geçiş bölgeleri olarak Bizans literatüründe yerini almaktadır. Karadeniz'deki kiliselerde Azize Anna Kilisesi süslemeleri ile benzeşen kırmızı bordür uygulaması fresk kompozisyonlarının çerçevesi olmuş, Sinop Balat Kilisesi, Aziz İlyas Şapeli, Tzanicha Kalesi Şapeli ve Maçka örneklerinde çokça kullanılmıştır²⁶⁵. Maçka örneklerinde başkent etkisi ile kendini gösteren süslü albalar, parlak mücevherler fazlaca kullanılmış ancak Azize Anna Kilisesi'nde böyle bir uygulamaya rastlanmamaktadır.

---

²⁶⁴ Enver, Ateş, "Bizans Duvar Resmi ve Mozaığı", Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Dergisi, S. 129, 2014, s. 2-15.

²⁶⁵ Bryer, Winfield, 2020, C. II, s. 566-573.

Grotto Yazlık Köyü'ndeki Şapel'de, girişin yukarısındaki iki panoda Anna ve Meryem betimlenmektedir. Bu betimleme bölgede görülen ilk ve tek örnektir. Kilisenin kürsü taşında stilize nilüferler ve hayvan mücadele sahneleri Sassani frizlerine benzemektedir²⁶⁶.

Aziz İlyas Şapeli'nde hem Eski Ahit'ten hem de Yeni Ahit'ten sahneler dikkat çekmektedir. Azize Anna Kilisesi'nde Eski Ahit'ten bir sahneye yer verilmemesine karşın Yeni Ahit'ten İsa'ya Ağt ve İsa'nın Tahttan İndirilişi sahneleri herhangi bir sıra gözetmeksizin işlenmiştir.

Trabzon Aziz Eugenios Kilisesi'nde dış batı duvarı, apsisin dış cephesinin bir kısmı ve içinin tamamı fresklerle süslü olması bakımından Ayasofya örneğine benzemektedir. Bölgede ilk kez görülen hilal figürü, alçak kabartma kuş figürleri, üzüm salkımları ve yine bölgede kullanılan sütun başlıklarındaki haçlar bu yapıda da sıkça karşımıza çıkmaktadır. Aziz Eugenios'un en net tasvirinin Aziz İlyas Şapeli'nde olması mantıklı olmamasına karşın ilginçtir.

Bölgede kilise babaları, havariler, baniler ve azizler hemen hemen her yapıda bir kompozisyon içerisinde yer almıştır. Azize Anna Kilisesi'nde bani olduğuna emin olunan bir figür, aziz olduğuna emin olunan yaklaşık 8 figür yer almaktayken, Tzanicha Kalesi Şapeli'nde kilise mensubu olmayan kişilerin ve olası bağışçıların figürlerinin çokluğu dikkat çekmektedir.

14. yüzyılda Trabzon, resim sanatı konusunda Türkiye'deki bazı yapıların öncüsü gibidir. Trabzon'daki sanatçıların insan bedenini hacimli, ağır bir figür olarak tasvir etme kaygısı Peribleptos'ta ortaktır. Ancak diğer üslup özellikleri benzemez. Üslup özellikleri olarak Selanik Kariye Camii ve Aziz Nikolaos Orphanos üslupları ile benzeşmektedir²⁶⁷.

Azize Anna Kilisesi'nin güney giriş kapısı üzerindeki kabartma melek figürünün benzeri örnekler Gürcü mimarisinde karşımıza çıkmaktadır. Çamlıyamaç (Öşk) Manastır Kilisesi, Altıparmak (Parhal) Manastır Kilisesi, İşhan Katedrali ve Hahuli Manastır Kilisesi gibi örneklerde yapının dış yüzeylerinde melek figürlerine rastlanılmaktadır²⁶⁸.

---

²⁶⁶ Bryer, Winfield, 2020, C. II, s. 552-554.

²⁶⁷ Anthony, Eastmond, Art and Identity in Thirteenth-Century Byzantium Hagia Sophia and the Empire of Trebizond, Vol. 10, 2004, pp. 127-130.

²⁶⁸ Turgay, Yazar, "Tao-Klarceti Mimarlığında Taş Bezeme", Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi, S. 3, 2018, s. 371-372.

Yine Bitlis Papşin Kilisesi'nde kapı girişinde yer alan melek figürü Azize Anna Kilisesi'nin giriş kapısı üzerinde yer alan melek figürü ile benzeşmektedir²⁶⁹.

Akdeniz Bölgesi'nde Çıralı Yanartaş Kilisesi'ndeki süslemeler genellikle nef duvarlarında yoğunlaşmıştır. Rozet çiçekler, iç içe daireler ile bitkisel bezeme ağırlıkla kullanılmıştır. Bezemeler Azize Anna Kilisesi içerisindeki bezemelere benzeşmemektedir²⁷⁰. Lykia örneklerinde kabartma madalyonlar, çiçek ve çelenk motifleri tercih edilmiştir. Bölge mimarisinde, madalyonlar, rozetler, çiçekler, bitkisel bezemeler çok sık kullanılmıştır²⁷¹.

Azize Anna Kilisesi'nde bilinen bir zemin döşemesi yer almazken, Mersin Narlıkuyu, Anamur, Meryemlik, Silifke, Ayaş ve Seyranlık Kiliseleri'nde opus sectile yer döşemesi kullanılmış, Karadeniz Bölgesi'ndeki Ayasofya ile benzeşmiştir²⁷². Opus sectilenin kullanıldığı Aziz Eugenios yer döşemeleri, Chrysocephalos'un bema duvarındaki kullanımı hem bölge için hem de diğer bölgeler için ender sayılmaktadır²⁷³.

Yunanistan örneklerinde bitkisel ve geometrik bezeme ağırlıktadır. İsa figürü yapıların kubbelerinde, azizler ve 4 İncil yazarı ile yerini almıştır. Azize Anna Kilisesi'nde böyle bir uygulama görülmemektedir. Kilise A (Rodop)'ta kullanılan çiçek rozetler ve düğümler bölge için karakteristiktir ancak böyle bir uygulama da Azize Anna Kilisesi için kullanılmamıştır²⁷⁴.

Bursa ve çevresindeki yapılarda bezeme programı çok renkliliği ile dikkat çekmektedir. Figürlerde ton-sürtone uygulamaları, ışık-gölge oyunları ve zarif, yumuşak hatları ile Hellenistik unsurlar taşıyan bezemeler diğer bölge örneklerinden farklıdır. Trilye'de süsleme pencere altlarında ve sütun başlıklarında yoğunlaşırken, İznik Ayasofyası'nda zeminde opus sectile olarak kendini göstermektedir²⁷⁵. Bölgede Karadeniz örneklerinde olduğu gibi Eski Ahit ve Yeni Ahit'ten sahneler birlikte kullanılmıştır. İznik Koimesis'te Meryem ve İsa sahneleri ön plana çıkmaktadır. Haç kollarının birinde Aziz Yoakim Portresi yer almaktadır. Sahnede Anna da silüet olarak verilmiştir. Figürün yer aldığı

---

²⁶⁹ Hazal, Ceylan, Öztürker, Demir, "Bitlis'te Az Bilinen Bir Anıtsal Mimari Örneği: Yumurtatepe (Papşin) Kilisesi", The Turkish Online Journal of Design Art and Communication, C. 12, S. 4, 2022, s. 1010-1025.

²⁷⁰ Öztaşkın, 2007, s. 19-52.

²⁷¹ İşler, 2016, s. 363-392.

²⁷² Aydın, 2004, s. 217-227.

²⁷³ Ballance, 1960, s. 174.

²⁷⁴ Chousein, 2019, s. 11-25.

²⁷⁵ Peschlow, 2004, s. 200-226.

ender örneklerden biri olan yapının içerisinde İsa-Meryem-Yoakim-Anna figürlerinin işlenmesi yönüyle Azize Anna Kilisesi süsleme programı ile benzeşmektedir²⁷⁶.

Haç motifli kabartmanın Azize Anna Kilisesi'nde kullanıldığı tek örnek, güney giriş kapısı üzerindeki devşirme taş parçalarıdır. Buna rağmen Bursa yapılarında gerek sütun başlıklarında gerekse iç mekanda haç motifleri sıkça kullanılmıştır²⁷⁷.

Konstantinopolis Bölgesi'nde Bizans'ın yaşadığı ekonomik zorluk hissedilmemiştir demek yanlış olmayacaktır. Bölgede bu dönemde dahi mozaik kullanımı devam etmekte, kiliseler resim programları ile süslenmekte, taşradan eksiltelen bütün imkanlar burada kullanılmaktadır. Kariye Müzesi (Khora Manastırı)'nde hem Thetokos Meryem hem de İsa'yı yüceltmek için bir bezeme programı uygulanmıştır²⁷⁸. İç mekanda İsa ve Meryem'in hayat öyküsü bir düzen içerisinde seyirciye aktarılmaktadır. Özellikle 12. yüzyıl sonunda döngülerdeki ana vurgunun hızlı bir akıcılığa ulaşması burada çok net belli olmaktadır. Kompozisyonlarda derinlik önem kazanmıştır. Başkent üslubunun katı kuralları yumuşatılmıştır. Bu yönleriyle kilisenin resim programı Azize Anna Kilisesi iç mekandaki resim programı ile benzeşmektedir. Aynı zamanda her iki yapıda da Tevrat'tan sahnelere yer verilmemiştir. Eğer Azize Anna Kilisesi de Kariye gibi kubbeli bir yapı olsaydı, şüphesiz Kariye'nin iki kubbesinde de olduğu gibi İsa-Meryem ve İsa'nın soy ağacı kubbede yer alırdı. Nitekim her iki kilisede de Meryem ve İsa'yı yüceltmek ön planda tutulmuştur.

Konstantinopolis Ayasofyası'ndaki resimlerin Palaiologoslar Dönemi'ne (1259-1453) ait olanlarında duygu eksikliği vardır. Yüz ifadelerinde duyguları betimleyecek belirgin mimikler kullanılmamıştır. Fresklerinin aynı döneme tarihlendirildiği Azize Anna Kilisesi'nde suretlerin seçilebildiği resimlerde yüz ifadelerinden üzüntünün ne kadar yoğun olduğu anlaşılmaktadır. Ayasofya'daki freskler tabiri caizse bazı figürlerin ruhsuz tasvirleri ile Azize Anna Kilisesi figürlerinin samimi ifadelerinden ayrılmaktadır.

Andrea Grabar'ın aktardığına göre, Hodegetria Meryem'in Makedon Hanedanlığı'na bağlı Bizans'tan türediği bilinmektedir. Konstantinopolis'te Hodegetria tasviri geniş alanlara yayılamamış, daha çok taşra örneklerinde kullanılmıştır. Hodegetria üç farklı şekilde resmedilmiştir. Azize Anna Kilisesi'ndeki tasvir ikinci kategoride ele alınmalıdır.

---

²⁷⁶ Güngördü, 2019, s. 589-613.

²⁷⁷ Aksöyek, 2009, s. 100-117.

²⁷⁸ Engin, Akyürek, Bizans'ta Sanat ve Ritüel: Kariye Güney Şapelinin İkonografisi ve İşlevi, Kabalcı Yayınları, İstanbul, 1996, s. 122-130.

Bu sebepten ötürü geç orta dönem ile son Bizans Dönemi arasında bir tarihleme yapmak doğru olacaktır. Hodegetria'nın ikinci kategorideki tasvirinde Meryem, Çocuk İsa'yı sol veya sağ elinde tutmaktadır²⁷⁹. Bakışları İsa'ya doğrudur. Bir eliyle de İsa'yı işaret etmektedir. İsa seyirciye veya annesi Meryem'e dönük bir şekilde tasvir edilmektedir. Azize Anna Kilisesi'nde yer alan Hodegetria tasvirinde Meryem İsa'yı sağ elinde tutmakta, sol eliyle onu işaret etmektedir. İsa'nın başı Meryem'e doğru dönüktür. Bu yönüyle Konstantinopolis'teki örneklerden ayrılmaktadır.

Makedonya Üsküp'te yer alan Nerezi Bölgesi, freskleri 12-13. yüzyıllara ait olmakla beraber Azize Anna Kilisesi freskleri ile benzerlikler göstermektedir. Nerezi yakınlarındaki küçük kilisede (1164) Komnenoslar'ın Konstantinopolis'ten getirdiğini düşündüren teknikte freskler vardır. 12. yüzyıldan kalma Bizans çalışmalarından oldukça farklıdır. Nerezi'deki bu samimi freskler Azize Anna Kilisesi'nin mütevazı iç dekorasyonu ile benzeşmektedir. Bizans sanatının katı gelenekleri, açılabilir modelleme ve yüzlerde doğrusal kurallar, uzatılmış figürler ve ince uzun yüz ifadeleri devam etmektedir. Ancak Meryem'in sadece anneliği vurgulanmış ve hümanist duyguları da seyirciye aktarılmıştır²⁸⁰.

Nerezi'de yer alan Aziz Panteleimon Kilisesi'nde (12. yüzyıl) figürler genellikle ince ve uzundur. Figürlerin çoğunda bireyselleştirilmiş yüzlerin duygularını tasvir etmek için çizgiler kullanılmıştır. Figürlerin bu şekilde uzatılması ve çizgilerin tekrarlanması kilise içinde görsel bir ritim ve hareket hissi yaratır. Bu durum Komnenoslar döneminin ayırt edici özelliklerindedir. Azize Anna Kilisesi'nde de figürlerin özellikle yüz hatlarında ve kıyafetlerinde kullanılan çizgiler sahneleri hareketlendirmiştir. Nerezi'de yer alan İsa'ya Ağıt Sahnesi'nde figürlerin yüzlerindeki keder çizgileri Bizans sanatında genellikle görmediğimiz duygusal ifadeleri yaratır. Vaftizci Yahya'nın sahnenin merkezinde İsa'nın eline yapıştığı görülmektedir. Vücudunun kamburunun konturları izleyicinin bakışını İsa ve Meryem'e doğru yöneltir. Aslında burada sadece bir çizgisel üsluptan söz etmek yerine sahneye hakim olan bir yönlendirme çabasını da görmekteyiz. Bizans mozaikleri ve pano resimlerinde bu tür sahneler som altından arka planda verilirken, burada natüralist bir

---

²⁷⁹ Şule Gedikli, Gülhanım Bihter Yetkin, *Rus İkonografisinde Başlıca "Meryem Ana" Tasvirleri: Eleousa, Hodegetria, Oranta*, Sanat Tarihi Araştırmaları, Akademisyen Kitabevi, ed. Abdullah Şevki Duymaz, Ankara, 2019, s. 29-46.

²⁸⁰ David, Talbot, Rice, *Byzantine Frescoes from Yugoslav Churches*, Italy, 1963, pp. 9-18.

ortam yaratılmıştır²⁸¹. Azize Anna Kilisesi'nde de bu sahneye natüralist bir arka plan eşlik etmektedir. Nerezi'de yer alan freskler, samimiyeti, hümanistliği, natüralistliği ve mütevaziliği bakımından Azize Anna Kilisesi freskleri ile birebir örtüşmektedir.

Karadeniz Bölgesi'nde veya diğer bölgelerde Azize Anna ile ilgili Bizans Dönemi'ne ait çok fazla örnek bulunmamaktadır. Bilinen örnekler ışığında Azize Anna'ya ait olduğu düşünülen ilk tasvir Mısır Faras Katedrali'nden günümüzde Varşova Müzesi'nde bulunan 8-10. yüzyıla tarihlenen Azize Anna Freski'dir. Anna'nın başında hale olmadan boyanması durumu üniktir. Sağ eli yüzünü desteklerken sol elinin işaret parmağı dudaklarındadır. Bu Anna'nın parmağını dudaklarına koyma hareketi yaptığı bilinen tek tasviridir²⁸².

Santa Maria Antiqua'daki Üç Anne Freski sağ nefte yer alır. Tasvirde Anna, Meryem ve Elizabethe çocuklarını tutarken Yunanca "Üç Anne" yazısı sahneye eşlik etmektedir. Bu sahne İsa, Meryem ve Anna'nın en eski aile portresidir.

Güney İtalya Aziz Christine Mahzen'inde yer alana freskte Anna sağ duvarda durmakta, Meryem önünde yer almaktadır. Bu sahne Anna'nın Müjde Kompozisyonu'na dahil olduğu ilk sahnedir.

Kızılcukur Joachim Şapeli'nde Anna'ya adanmış kuzey bölümde Gebelik Sahnesi ve Kraliyet Grubu'nun Anna'ya Sunulması Sahnesi'nde hizmetçilerin gündelik hayattaki hallerini yansıtması bakımından üniktir.

Kuzeybatı sütunda Anna ve Bebek Meryem, güneybatı sütunda ise Meryem ve Bebek İsa resmedilerek, her iki figürün de anneliği vurgulanmıştır. Bu sahne Kapadokya'daki ilk Anna sahnesidir.

Doğu Karadeniz Artvin örnekleri Gürcü mimari etkisi taşıdığı için, çalışmada yer verilmeyecektir.

---

²⁸¹ Rokhsaneh, Rahbarianyazd, "Visualization of the Structure and Medieval Frescoes in Digital Space: The Case of St. Marie of Carmel (Carmelite) Church, Famagusta", A+Arch Design International Journal of Architecture and Design, Vol. 7, 1, 2021, pp. 1-35.

²⁸² Panou, 2018, s. 81-99; Elena Ene D. Vasilescu et al, "Devotion to St. Anne in Texts and Images. Byzantium and the European Middle Ages, Palgrave, 2018.

SONUÇ

Trabzon ilinde tarihlendirilebilen en erken Bizans kilisesi olması bakımından önemli bir örnek olan Azize Anna Kilisesi, plan kuruluşu olarak da bölgedeki örneklerden ayrılmaktadır. Yapılan araştırmalarda Erken Bizans Dönemi'ne ait bölgede farklı bir üç nefli bazilikal planlı yapı bulunamamıştır.

Azize Anna Kilisesi planı Altripp'in tipolojisine göre "Bazilikal Özel Tip" kategorisinde ele alınabilmektedir. Bryer ve Winfield'ın aktardığı bilgilere göre üç nefli-tonozlu ve bazilikal planı ile "Tonozlu Bazilikalar" grubunda değerlendirilebilmektedir. Her iki durumda da bölgesi ve dönemi açısından değerlendirildiğinde özel bir plan kuruluşuna sahip olduğu kanıtlanmıştır.

Azize Anna Kilisesi'nin tarihlendirilmesi adına onarım kitabesinde verilen tarihten önceki örneklere değinilmiştir. Karadeniz Bölgesi'nde 9. ve 10. yüzyıllara ait aynı plan kuruluşundan söz edemiyor olmamız yapının daha erken bir tarihe ait olduğunu düşündürmektedir. Apsis açısından yapılan değerlendirmede 6. yüzyıla ait Ege ve Akdeniz örnekleri ile benzeşmesi de yapıyı Erken Dönem'e tarihlendirmek açısından faydalı olacaktır. Yapının tarihlendirilmesi için bir diğer önemli veri malzeme ve teknik başlığında verilmiştir. Ege ve Marmara, Erken Dönem örnekleri kullanılan malzeme ve teknik açısından Azize Anna Kilisesi ile benzeşmektedir. Yapının tarihlendirilmesi adına yeterli kaynak olmaması sebebiyle benzer unsurlar araştırılmış ve yapının 9. yüzyıldan öncesine ait olduğu kanıtlanmaya çalışılmıştır.

Tez çalışmasında yapının bulunduğu bölgedeki ve farklı coğrafyalardaki örnekler mimari düzenleme, kullanılan malzeme, bezeme programı ve ikonografik unsurlar ışığında karşılaştırılmıştır. Araştırmalar sonucunda yapıya Aya Vasil denmesinin olası sebeplerine ulaşılmıştır. Bölgede yer alan ve günümüzde mevcut olmayan Büyük Ayvasıl adlı yapı öncü olmuş olabilir. İki yapıda da Basileios'a atıf yapıldığı sonucuna varılmış ve ismin buradan geldiği kararı verilmiştir.

Kilisenin adını aldığı bir diğer figür olan Azize Anna için ayrı bir araştırma yapılması ve araştırmalar sonucunda bulunan bilgiler çalışmanın cevaplandırılan bir başka sorusu olmuştur. Azize Anna, azizler bağlamında, Meryem'in annesi olması bağlamında ve ikonografik bir figür olması bağlamında değerlendirilmeye çalışılmıştır. Hakkında neredeyse hiçbir kaynak bulunmayan Azize Anna ikonografisinin daha kapsamlı çalışılması gerekmektedir.

Çalışmaya başlandığı sırada sadece güney duvarındaki fresklerin görüldüğünü söyleyebiliriz. Kilisenin içinde yapılan restorasyon sonrası ortaya çıkarılan freskleri anlamlandırmak ve karşılaştırmak daha basit hale gelmiştir.

Yapının genelinde çok büyük değişiklikler yapılmamıştır. Batı girişi olduğu düşünülen açıklık metal bir kapı ile örtülmüştür. Dış duvarlarda ve yapının bazı bölümlerinde 2014 yılı içerisinde bir restorasyon gerçekleştirilmiş ve konu ile ilgili bir Sanat Tarihi Araştırma Raporu hazırlanmıştır. Yapının fresklerinin gün yüzüne çıkarılma süreci 2021 yılı itibari ile başlamış ve yakın dönemde tamamlanmıştır. Öyle umuyoruz ki krypta olduğu düşünülen bölümde ilerleyen süreçte inceleme yapabilmek mümkün olur.

KAYNAKÇA

- Abay, N., “Lykaonia’da Mithras Kültünün İzlerine Dair Bazı Değerlendirmeler”, *Amisos*, C. 5, S. 9, 2020, s. 270-280.
- Akbulut, Ö., *Trabzon Cumhuriyetten Evvel Tarih ve Valiler*, İstikbal Matbaası, Trabzon, 1955.
- Akbulut, Ö., *Trabzon Kitabeleri*, İstanbul, 1953.
- Aksöyek, S., *Zeytinbağı (Trilye) Kemerli (Panagia Pantobasilissa) Kilise, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Ankara, 2009.*
- Akyürek, E., *Bizans’ta Sanat ve Ritüel: Kariye Güney Şapelinin İkonografisi ve İşlevi*, Kabalcı Yayınları, İstanbul, 1996.
- Alparslan, S., “Lykia’da Bizans Dönemi Araştırmaları”, 20. Araştırma Sonuçları Toplantısı, C. I, Ankara, 2003, s. 127-138.
- Altripp, M., *Die Basilika in Byzanz, Germany*, 2013, s. 41-96.
- Altun, F., İ., “Kapadokya Bölgesi Kaya Kiliselerinde Azize Paraskevi ve Azize Kyriaki Resimleri”, *SDÜ Fen-Ed. Fak Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 53, Ağustos 2021, s. 52.
- Ateş, E., “Bizans Duvar Resmi ve Mozaığı”, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Dergisi*, S. 129, 2014, s. 2-15.
- Aydın, A., “Mersin-Silifke Seyranlık Köyü Geç Antik-Bizans Dönemi Mimarisi”, 21. Araştırma Sonuçları Toplantısı, C. I, Ankara, 2004, s. 217-227.
- Ballance, S., “The Byzantine Churches of Trebizond”, *Anatolian Studies*, Vol. 10, Ankara, 1960, pp. 141-175.
- Başkan, Ş., *1416-1461 Yılları Arasında Trabzon Rum Devleti*, İstanbul Aydın Üniversitesi, Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Haziran 2020.
- Bijişkyan, P., M., *Karadeniz Kıyıları Tarih ve Coğrafyası 1817-1819*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1969.

- Bijişkyan, P., M., *Pontos Tarihi Tarihin Horona Durduğu Yer Karadeniz*, Çivi yazıları Yaymevi, çev. Hırand D. Andreasyan, İstanbul, 1998.
- Bryer, A. ve Winfield, D., *Karadeniz'in Orta Çağ Dönemi Eserleri ve Topoğrafyası*, çev: İsmail Köse, Türk Tarih Kurumu, Cilt. I, Ankara, 2020.
- Budak, D., Anadolu'da Yaşamış Aziz ve Azize Hayatlarının Dinler Tarihi Açısından Değerlendirilmesi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2012.
- Can, Y., ve Gün, R., *Ana Hatlarıyla Türk İslam Sanatları ve Estetiği*, Kayhan Yayınları, İstanbul, 2011.
- Canko, D., M., "Bizans'ta Kadın Sanatçılar", Sanat Tarihi Dergisi, C. XXV, S. 1, Nisan 2016, s. 111-138.
- Carr, A., W., "Deesis", Oxford Dictionary of Byzantium, Oxford University, Vol. I, New York, 1991, pp. 599-600.
- Ceylan, B., "Geç Antik Dönem Batı Anadolu Bazilikaları", OLBA IV, Mersin Üniversitesi Kilikya Arkeolojisini Araştırma Merkezi, Kaam Yayınları, Mersin, 2001, s. 189-201.
- Chousein, Z., Yunanistan Xonth (İskeçe) Şehri Bizans ve Post-Bizans Dönemi, Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Görsel Kültür Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Edirne, 2019.
- Cömert, B., *Mitoloji ve İkonografi*, De Ki Yaymevi, Ankara, 2014.
- Çetinkaya, H., "Roma ve Bizans İmparatorluklarında Ölüm Algısı ve Mezar Türleri", Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, İstanbul, 2011, s. 31.
- Çetintaş, S., "Sedat Çetintaş Trabzon'da", Sanat Tarihi Araştırma Raporu, 1937.
- Çiğdem, S., vd., "2007 Gümüşhane Yüzey Araştırması", 26. Araştırma Sonuçları Toplantısı, C. I, Ankara, 2009, s. 167-174.
- de Tournefort, J., *Tournefort Seyahatnamesi*, çev: Teoman Tunçdoğan, ed: Stefanos Yerasimos, Kitap Yaymevi, Cilt. II.

- Doğan, S., “Alanya ve çevresinde Bizans Araştırmaları-2007”, 26. Araştırma Sonuçları Toplantısı, C. II, Ankara, 2009, s. 125-128.
- Eastmond, A., *Art and Identity in Thirteenth-Century Byzantium Hagia Sophia and the Empire of Trebizond*, Vol. 10, 2004.
- Emir, ., “Trabzon’da önemli Bir Kült Merkezi: Boztepe Nm-ı Diğer Mithra/Mithrion Dağı”, Karadeniz İncelemeleri Dergisi, S. 21, 2016, s. 30-32.
- Erçolak, G., Anadolu’da Görülen Aziz/Azizeler ve Rehber Anlatımındaki Yerleri, Kastamonu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kastamonu, Mayıs 2021.
- Erdoğan, O. ve Ceylan, B., “Kilise: Lykia’daki Geç Antik ağ Bazilikal Planlı Kiliselerin Orta ağ’da İkinci Kullanımları”, Cedrus the Journal of MCRI, Vol. VII, 2019, s. 663-679.
- Ergün, S., Bayburt’taki Hristiyan Dini Mimarisi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Van, 2017.
- Erhat, A., *Mitoloji Szlgs*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2014.
- Ermiş, M. ., İznik ve evresi Bizans Mimari Faaliyetlerinin Değerlendirmesi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009.
- Fontainer, V., *Fontainer Trabzon’da Bir Tutkudur Trabzon*, YKY Yayınları, İstanbul, 1987.
- Gedikli, ř., Yetkin, G., B., *Rus İkonografisinde Başlıca “Meryem Ana” Tasvirleri: Eleousa, Hodegetria, Oranta*, Sanat Tarihi Araştırmaları, Akademisyen Kitabevi, ed. Abdullah şevki Duymaz, Ankara, 2019.
- Güngör, Y., “Kültürel Eksende Aya Yorgi (St. George) Kültü ve İnanç Turizmi Açısından Nikomedia (İzmit) İçin nemi”, Uluslararası Turizm İşletme Ekonomi Dergisi, 2018, s. 77.
- Gr, D., Kuzeybatı Karadeniz’de Bizans Dönemi Dini Eserler, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara, 2019.

- Gür, D. ve A. Nazlı Soykan, “Safranbolu Hagios Stephanos Manastırı”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 8, S. 36, 2015, s. 552-584.
- Gür, D., ve Soykan, A., N., “Bursa Kumyaka Başmelekler (Archangelio) Kilisesi Duvar Resimleri”, *Asya Studies Akademik Sosyal Araştırmalar*, S. 10, 2019, s. 48-76.
- Hasol, D., *Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü*, YEM Yayınları, İstanbul, 2014.
- Hasol, D., vd., *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi*, YEM Yayınları, “Bizans”, Cilt. I, İstanbul, 1997.
- Horuloğlu, Ş., *Tarihi Eserleri ile Trabzon*, Ankara, 1978.
- Işık, V., “Barok Resim Sanatında İskenderiyeli Azize Catherine”, *Sanat & Tasarım Dergisi*, S. 12, 2022, s. 75-98.
- İnan, F., “Mithra’nın Anadolu ile Etkileşimi”, I. Uluslararası Türklerin Dünyası Sempozyumu, Türklerin Dünyası Enstitüsü, Sempozyum Bildiri Kitabı, ed. Osman Kubilay Gül, Celal Can Çakmakkı, Antalya, 2017, s. 521-531.
- İşler, B., “Orta Likya Bölgesi’nde Yeni Bir Keşif: Günağı Kilisesi”, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 25, 2016, s. 363-392.
- Johnson, M., J., ve Wilkinson, J., “Basilica”, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, S. 1, New York, 1991, s. 264-265.
- Karpuz, H., *Trabzon*, Mas Matbaacılık, Ankara, 1990.
- Karpuz, H., *Trabzon Merkez ve İlçelerindeki Önemli Tarihi Yapılar*, TTK Yayınları, Ankara, 2018.
- Karydis, N., D., *Early Byzantine Vaulted Construction in Churches of the Western Coastal Plains and River Valleys of Asia Minor*, 2011, s. 1.
- Kavas, Kırdığılı, B., “Zeytinliada Manastırı’nda Su Kültü ve Aziz Tryphonos”, *Cedrus the Journal of MCRI*, Vol. X, 2022, s. 289-300.
- Kaya, Zenbilci, İ., “Orta Bizans Dönemi’nde Başkent Konstantinopolis’ten Taşraya Aktarılan Mimari Anlayış: Panagia Ton Khalkeon Kilisesi Örneği”, *Orta Çağ Araştırmaları Dergisi*, C. 3, S. 1, 2020, s. 193-215.

- Keçiş, M., *Trabzon Rum İmparatorluğu ve Türkler (1204-1404)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2013.
- Kızıl, H., “Hint ve İnan Mitolojilerine Göre “Mitra””, e-şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi, S. X, Kasım 2013, s. 26-39.
- Kızıl, H., “Mitra’dan “Mithras’ın Sırları”na Mitraizm’in Kuruluş Serüveni”, EKEV Akademi Dergisi, S. 55, 2013, s. 113-136; İnan, 2017, s. 521-531.
- Koch, G., *Erken Hıristiyan Sanatı*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, ev. Ayşe Aydın, İstanbul, 2007.
- Köroğlu, G., Tok, E., “Sinop Balatlar Kazısında Ortaya ıkarılmaya Başlanan Erken Bizans Dönemi Döşeme Mozaikleriyle İlgili İlk Veriler”, Dergipark Yayınları, S. 11, 2018, s. 121-135.
- Kuş, A. ve Kırca, ., “Alman Doktor Koch’un Kayıtları Işığında Trabzon ve Yakın evresi”, Karadeniz İncelemeleri Dergisi, Sayı 29. 2020, s. 149-178.
- Lowry, H., W., *Trabzon şehrinin İslamlaşma ve Türkleşmesi 1461-1583*, ev: Demet ve Heath Lowry, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul, 2005.
- Mercanoğlu, F., “Trilye’de Bir Devşirme Camii: Hagios Stephones Kilisesi (Fatih Camii)” Meriç Uluslararası Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi, C. 5, S. 14, 2021, s. 200-215.
- Milet, G., Rice, D., T., “Byzantine Painting at Trebizond”, London, 1936, s. 23-39.
- Nouri, O., C., Yunanistan Trakya’sı Rodop Bölgesi Bizans ve Post-Bizans Dönemi, Trakya Üniversitesi, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Edirne, 2015.
- Öksüz, M., “Kuruluşundan 19. Yüzyıla Kadar Trabzon Tarihine Kısa Bir Bakış”, Karadeniz Araştırmaları, Sayı 5, 2005, s. 15.
- zgmş, F., Knidos’taki Bizans Eserleri, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1987.

- Öztaşkın, G., K., Antalya/Çıralı, Yanartaş (Khimera)'taki Bizans Dönemi Yapıları, Anadolu Üniversitesi, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir, 2007.
- Öztürk, Ö., Pontus: Antik Çağ'dan Günümüze Karadeniz'in Etnik ve Siyasi Tarihi, Genesis Kitap, Ankara, 2011.
- Öztürker, Demir, H., C., "Bitlis'te Az Bilinen Bir Antikal Mimari Örneği: Yumurtatepe (Papşin) Kilisesi", The Turkish Online Journal of Design Art and Communication, C. 12, S. 4, 2022, s. 1010-1025.
- Panou, E., "The Cult of St Anna in Byzantium", New York, 2018, s. 55.
- Peschlow, U., Nikaia/İznik Kiliseleri, Tarih Boyunca İznik, İstanbul, 2004.
- Rahbarianyazd, R., "Visualization of the Structure and Medieval Frescoes in Digital Space: The Case of St. Marie of Carmel (Carmelite) Church, Famagusta", A+Arch Design International Journal of Architecture and Design, Vol. 7, 1, 2021, pp. 1-35.
- Rice, D., T., Byzantine Frescoes from Yugoslav Churches, Italy, 1963.
- Ruggieri, V., L'architettura Religiosa Nell'Impero Bizantino (fine VI-IX secolo), 1995, s. 76-79.
- Sharp, R., S., "The Outside Image: A Comparative Study of External Architectural Display on Little Byzantine Structures on the Black Sea Littoral", Birmingham University, December 2010, pp. 84-85.
- Sevük, İ., H., *Yurddan Yazılar*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1943.
- Soylu Yılmaz, S., "Sinop Balatlar Kilisesi Duvar Resminde Antakyalı Azize Marina", Güzel Sanatlar Fakültesi Sanat Dergisi, C. 15, S. 30, Aralık 2022, s. 1051-1065.
- Sözen, M. ve Tanyeli, U., *Sanat Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2010.
- Şahin, M., "Nikaia'nın Kayıp Apollon Tapınağı", Bursa'da Zaman Dergisi, S. 23, Bursa, 2017, s. 52-53.
- Şevket, Ş., *Trabzon Tarihi*, Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, Ankara, 2001.

- Telliöğlu, İ., “Doğu Karadeniz Kıpçakları”, Karadeniz Araştırmaları, S. 48, 2015, s. 59-78.
- Telliöğlu, İ., *Kommenosların Karadeniz Hakimiyeti Trabzon'daki Rum Devleti*, Serender Yayınları, Trabzon, 2009.
- Texier, C., *Küçük Asya*, Cilt. III, Bölüm 10.
- Tınaz, I., E., “Bekaretin Korunması Adına Erkek Benzeri Olmak ve Tanrı'nın Kadına Lütfu “Sakal”: Azize Wilgefortis (Virgo Fortis) Kültü ve İkonografik Zemini”, Sanat Tarihi Yıllığı, 2022, s. 492-494.
- Topalidis, S., *The Status of Old Churches in Trabzon*, November 2018.
- Uçkan, B., Yelda, Olcay, vd., “2005 Yılı Olympos Yüzey Araştırması”, 24. Araştırma Sonuçları Toplantısı, C. II, Ankara, 2007, s. 123-129.
- Uspenski, F., I., *Trabzon Tarihi Kuruluşundan Fethine Kadar*, çev: Enver Uzun, Trabzon, 2003.
- Usta, V., *Anabasis'ten Atatürk'e Seyahatnamelerle Trabzon*, Trabzon, 1999.
- Ülgen, P., “Kadınlar İçin Manastır Kurallarını Yazan İlk Kadın: Assisi'li Aziz Clare”, Tokat Gaziosmanpaşa Üni. Fen-Ed. Fak., Erasmus Symposium, Ekim 11-13, 2019, Paris, Fransa, s. 150-160.
- Üstün Demirkaya, F., Kırıcı, O., “Memleketini Anlatan Seyyahlar: Trabzonlu Seyyahların Metinlerinde”, SEFAD Yayınları, S. 43, 2020, s. 435-466.
- Üzüm, H., “Mitra Her Yerde: Mitra Senkretizmi: Mitra'nın Greko-Romen ve Doğu İlahlarıyla Özdeşleştirilmesi”, Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, S. 10, 2016, s. 33-65.
- Verim, E., Amasra'da Bizans Dönemi Üç Eser: Tavşan Adası Manastırı, Amasra Kilisesi ve Küçük Kilise, Sakarya Üniversitesi, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Sakarya, Kasım 2015.
- Verim, E., Batı Karadeniz Bizans Dönemi Mimarisi (Bartın-Bolu-Düzce ve Zonguldak), Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Eskişehir, Aralık 2021.

- Verim, E., “Paphlagonia Hadrianoupolis’i Kilise A Mimarisi Üzerine Yeni Bir Değerlendirme”, Safran Kültür ve Turizm Araştırmaları Dergisi, S. 3, 2020, s. 383-407.
- Wiesbaden, R., V., New Approaches to Byzantine Ecclesiastical Architecture from the Transitional Period, ed: Sabine Feist, Germany, 2020.
- Yamı, V., Ş., “Kelt Kilisesi: Pelagius Öncesi (-400) İngilterede Hristiyanlık”, Türk İslam Medeniyetleri Akademik Araştırmalar Dergisi, ed. Mehmet Aydın, Konya, 2010, s. 10.
- Yazar, T., “Tao-Klarceti Mimarlığında Taş Bezeme”, Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi, S. 3, 2018, s. 371-372.
- Yazıcı, M., “Resmi Osmanlıca Belgelerde Trabzon’un Kısa Tarihçesi”, Trabzon, 2003, s. 20.
- Yıldız, S., “Karadeniz Bölgesindeki Bizans Eserleri”, Karadeniz Araştırmaları Merkezi, C. 14, S. 53, 2017, s. 134.
- Yinsel, S., Trilye (Zeytinbağı) İoannes Theologos (Aya Yani) Pelekete Manastır Kilisesi, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi ,Ankara, 2017.
- Yücel, E., Maçka’da Bulunan Ortaçağ ve Sonrası Hristiyan Yapılarının Duvar Resimleri, Atatürk Üniversitesi, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 2022.

İnternet Kaynakları

- <https://trabzon.ktb.gov.tr/TR-126647/cografi-yapi-ve-iklimsel-ozellikler.html#:~:text=%D0%20Karadeniz%20B%20lgesinde%2040-33,N%20fusu%20g%20n%20m%20zde%20214,949’dur/2022/17:04.> (06.04.2022)
- https://tr.wikipedia.org/wiki/Bizans_İmparatorluğu (19.04.2022)
- <https://islamansiklopedisi.org.tr/kutsiyet#1> (05.05.2022).
- https://www.catholic.org/saints/saint.php?saint_id=6996 (06.05.2022)
- <https://islamansiklopedisi.org.tr/gul-camii> (06.05.2022)

<https://www.newadvent.org/cathen/01538a.htm> (12.05.2022)

https://tr.wikipedia.org/wiki/I._Basileios (17.05.2022)

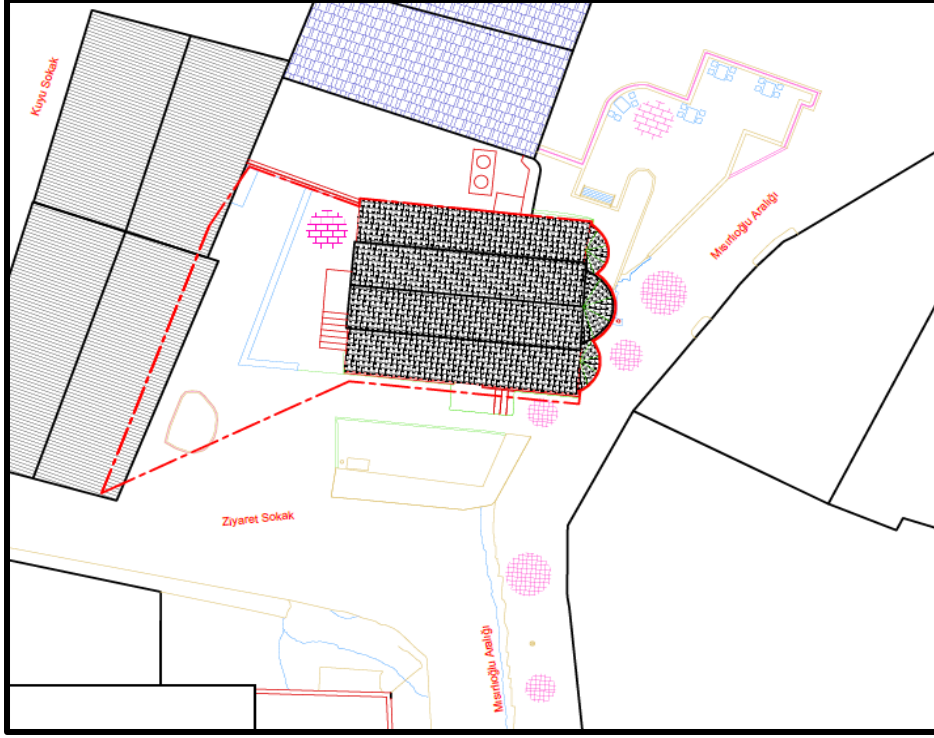
<https://en.wikipedia.org/wiki/Nicodemus> (02.06.2022)

<https://islamansiklopedisi.org.tr/trabzon#1> (18.08.2022)

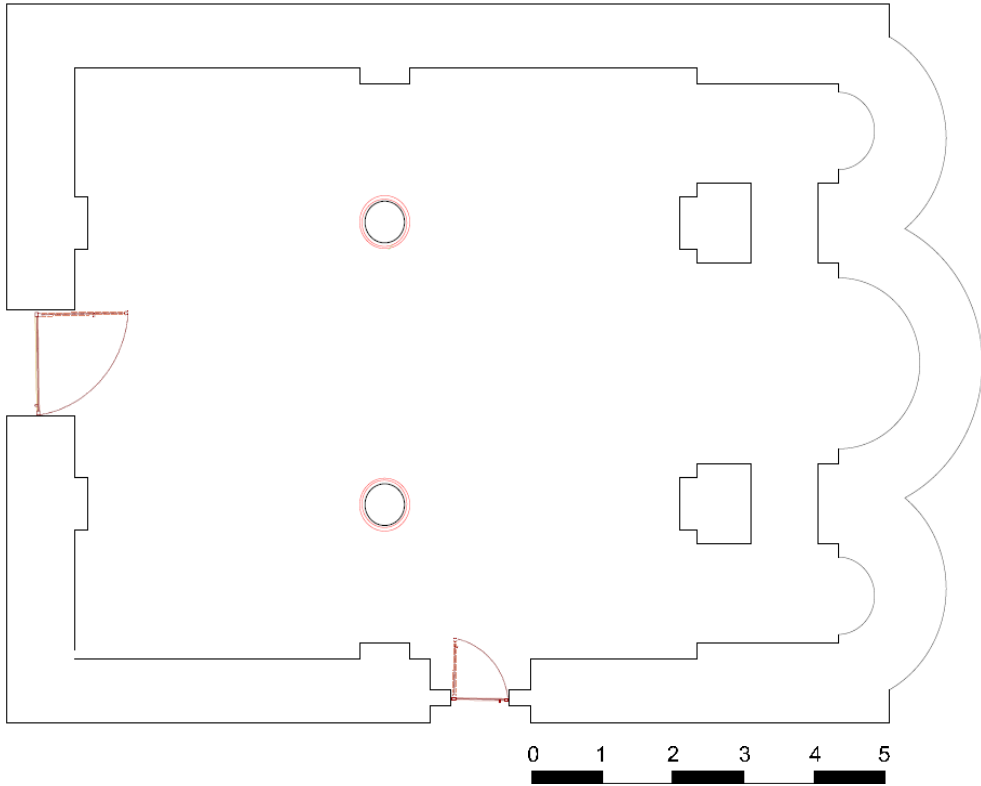
<https://arkeonews.com/pers-mitolojisi-inde-yukselen-gunes-tanrisi-mithra> (05.11.2023)

[https://tr.wikipedia.org/wiki/Nike_\(mitoloji\)](https://tr.wikipedia.org/wiki/Nike_(mitoloji)) (05.11.2023)

ŞEKİLLER

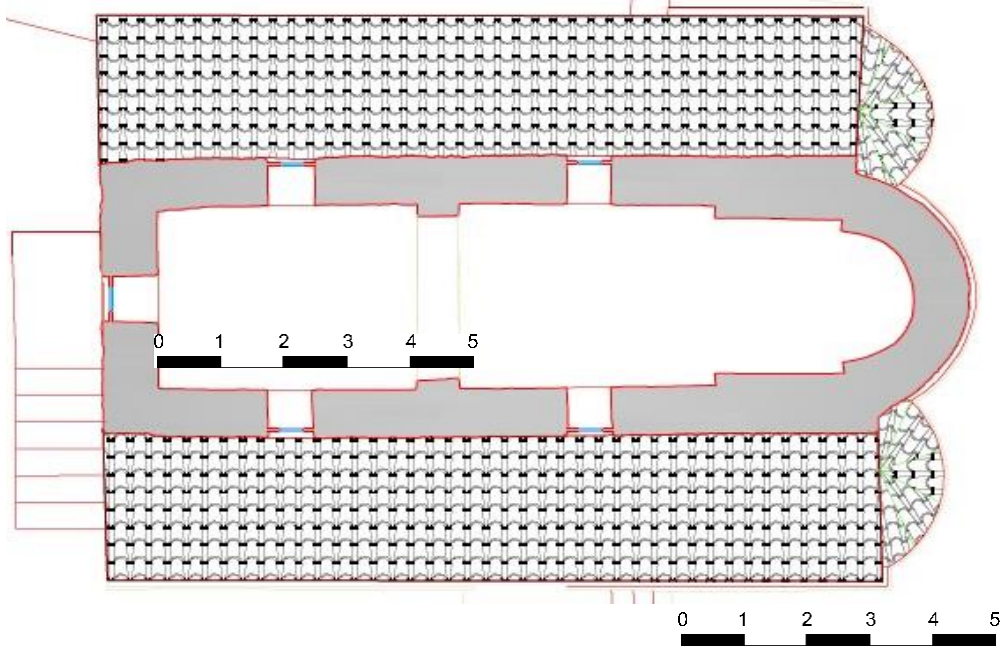
Şekil 1. Vaziyet planı (Zan Mimarlık'tan)

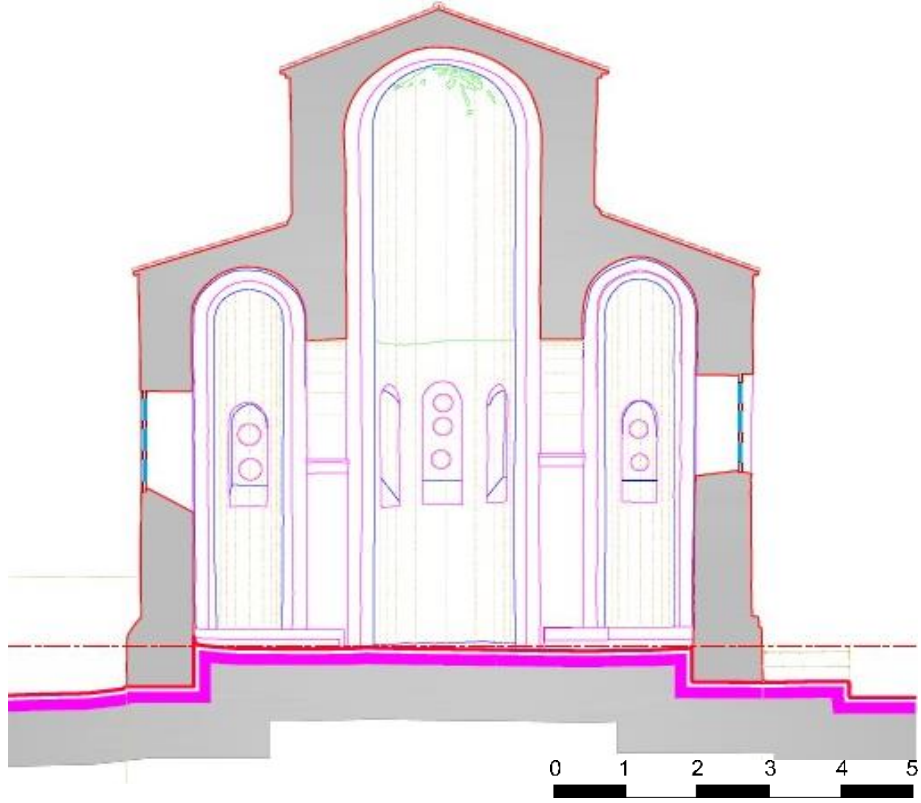
Şekil 2. +1.10 Kot planı (Zan Mimarlık'tan)

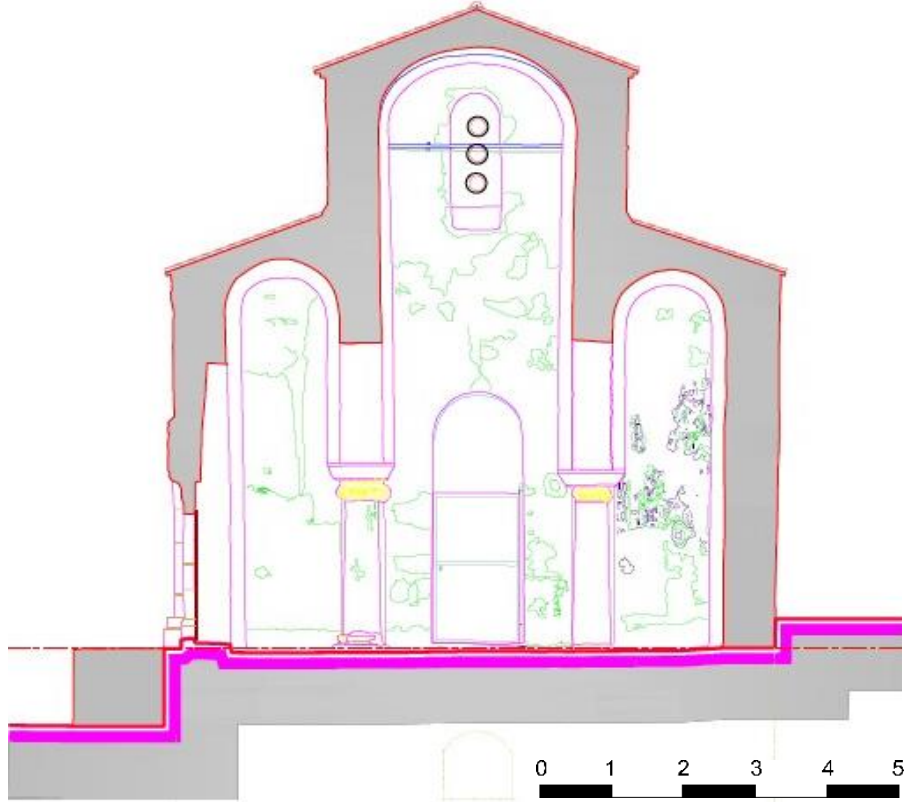
Şekil 3. +3.10 Kot planı (Zan Mimarlık'tan)

Şekil 4. +6.80 Kot planı (Zan Mimarlık'tan)

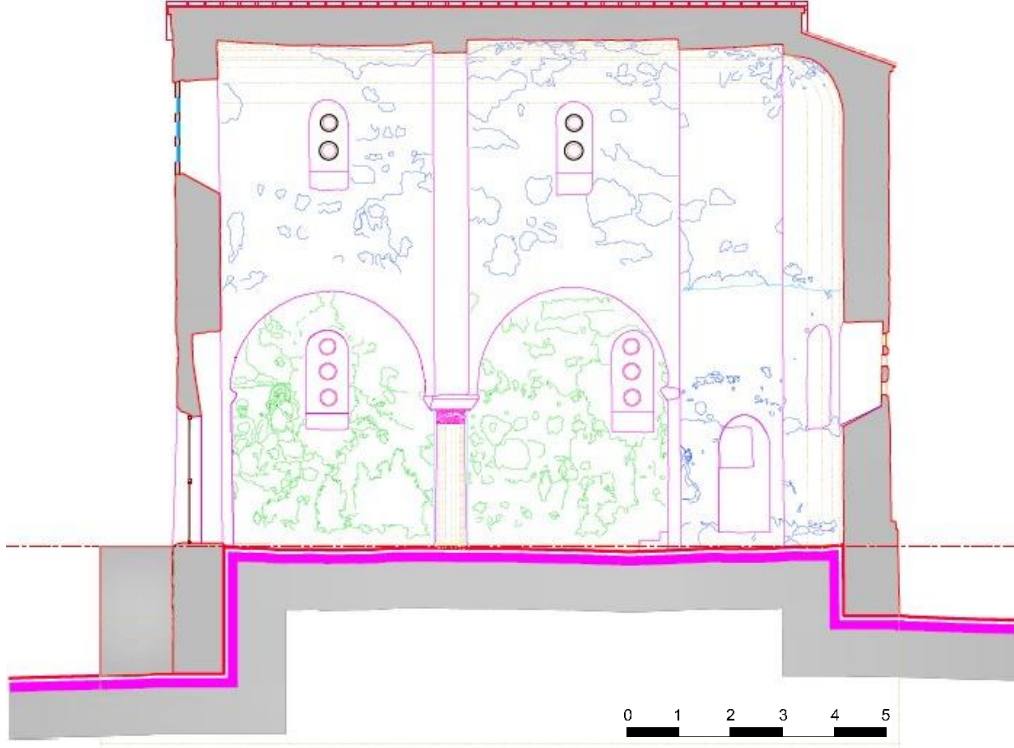

Şekil 5. AA kesiti (Zan Mimarlık'tan)

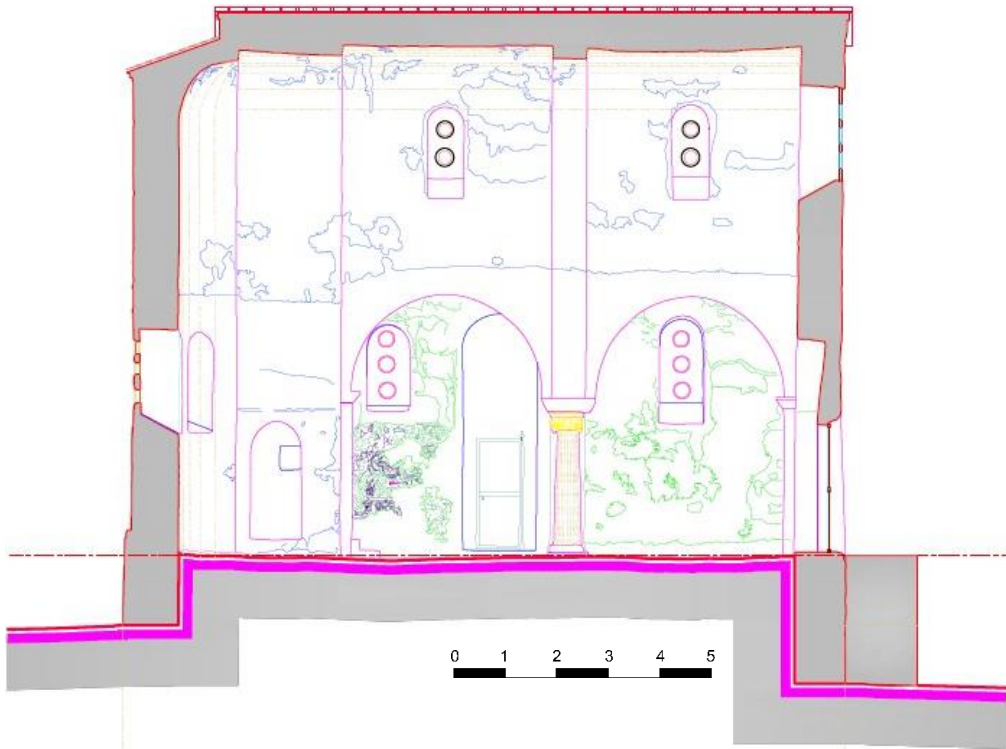

Şekil 6. BB kesiti (Zan Mimarlık'tan)

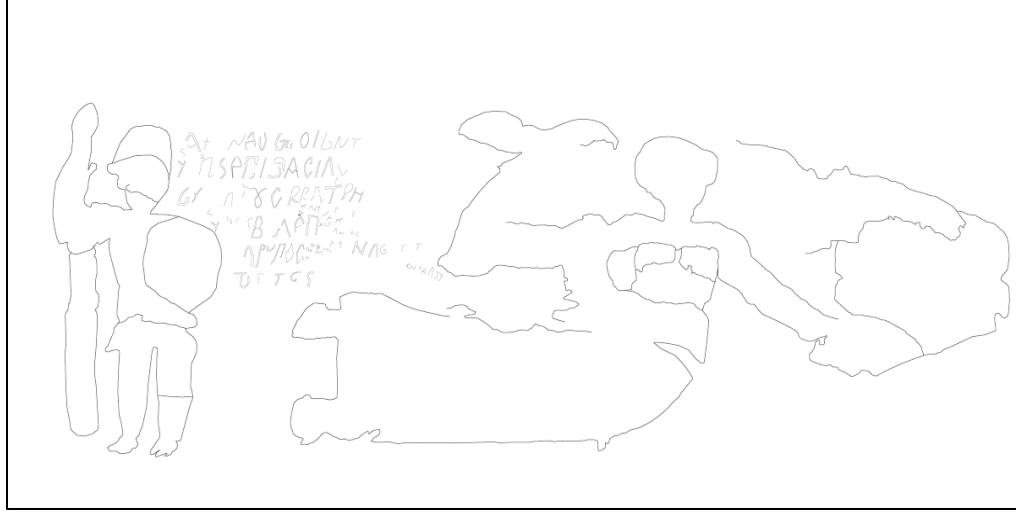

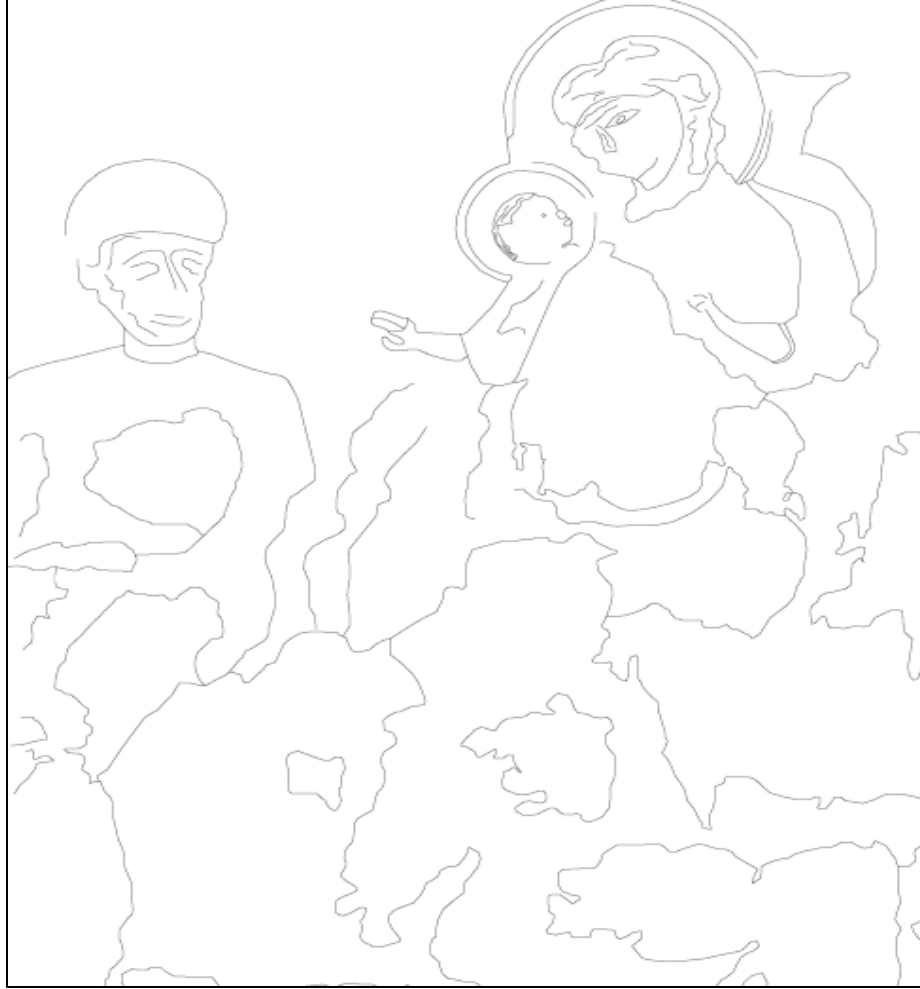
Şekil 7. CC kesiti (Zan Mimarlık'tan)

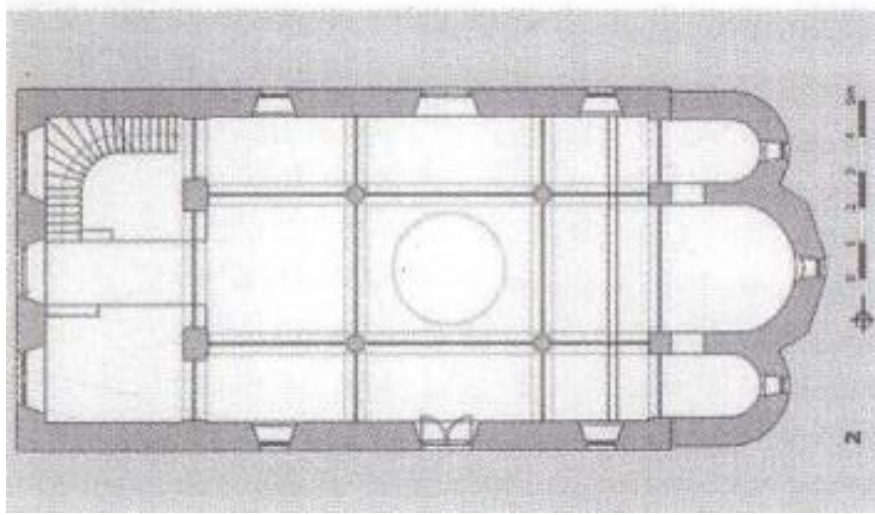
Şekil 8. DD kesiti (Zan Mimarlık'tan)

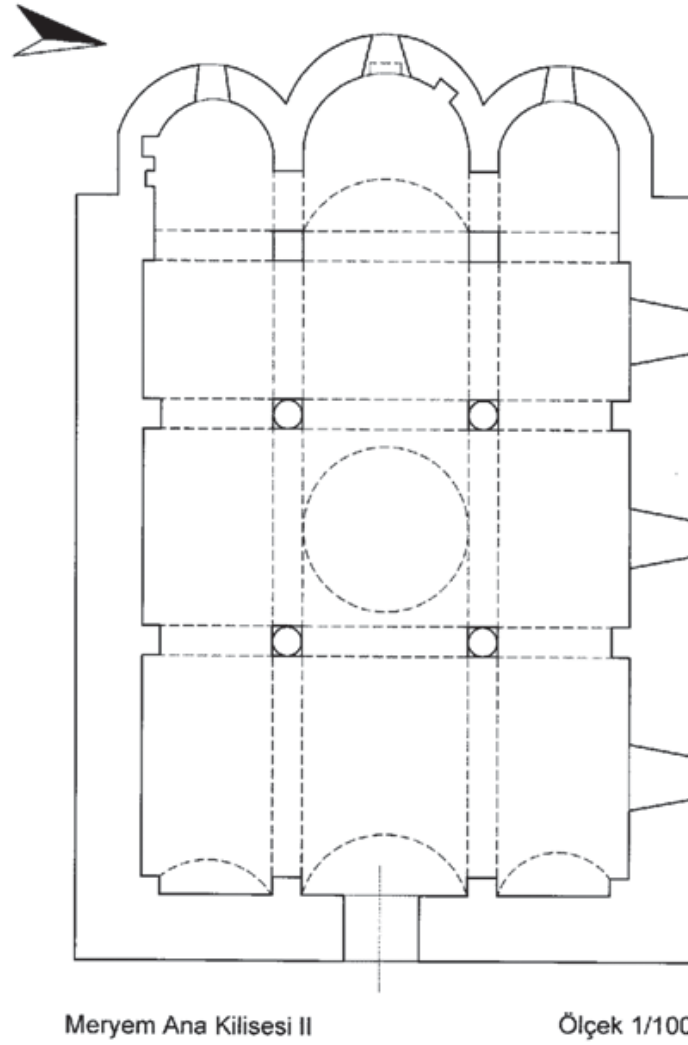
Şekil 9. Güney giriş kapısı üzerindeki kanatlı melek ve asker figürü (Zan Mimarlık'tan)

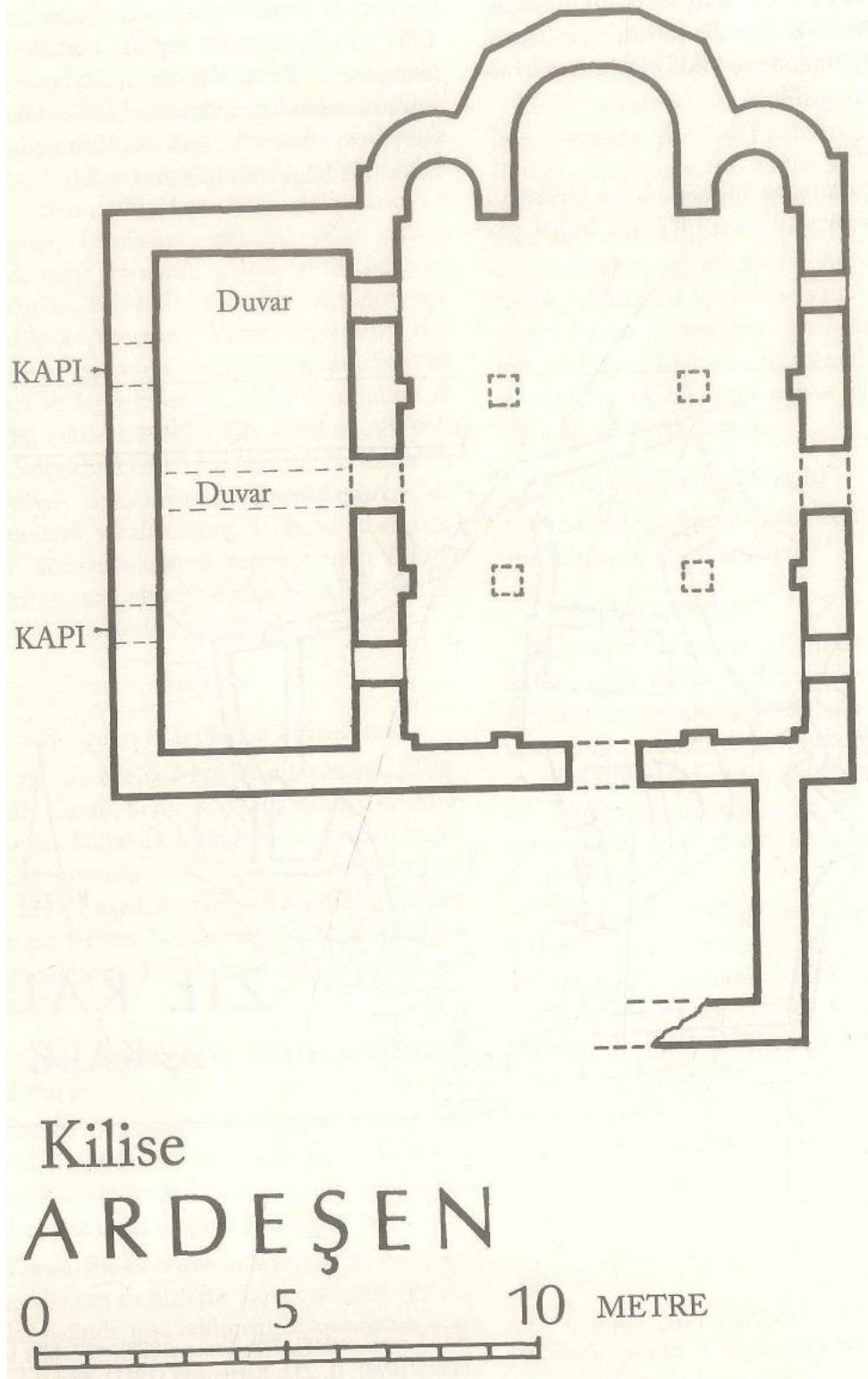
Şekil 10. Kuzey cephe batı tarafında Yol Gösterici Meryem (Hodegetria) çizimi (Zan Mimarlık'tan)

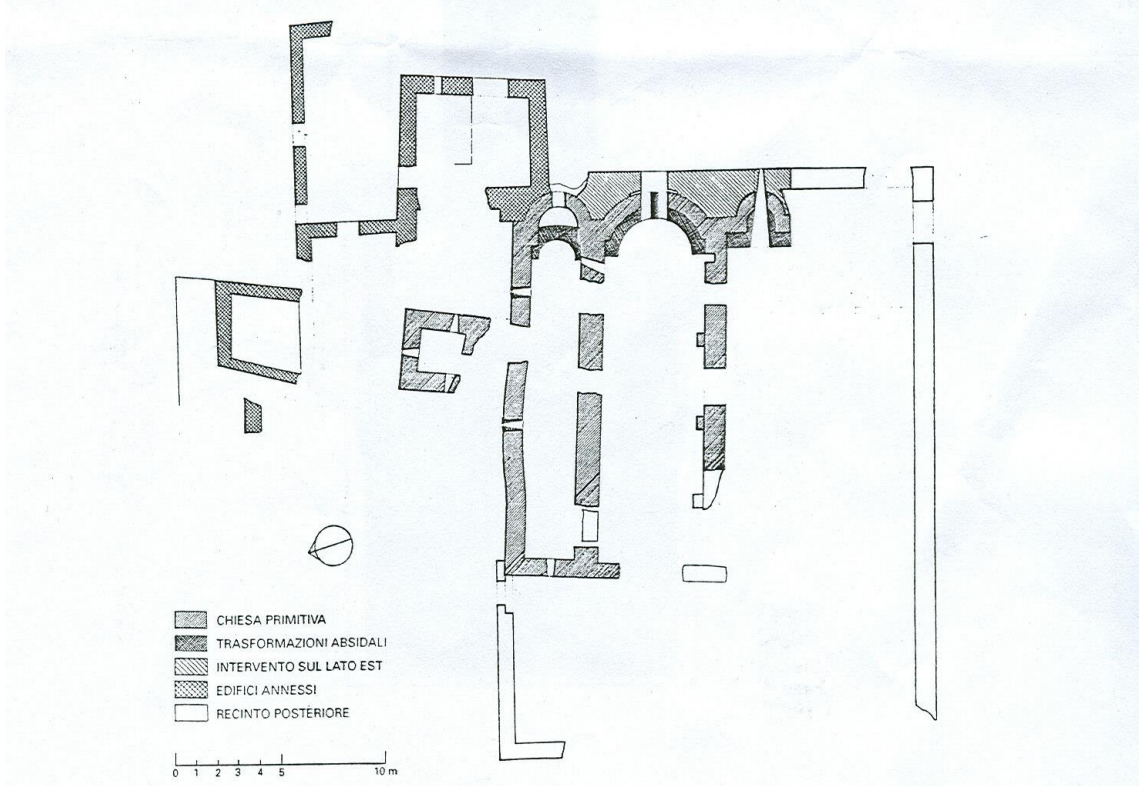
Şekil 11. Kaledibi (Aziz Johannes) Kilisesi planı (Karpuz'dan, 2018, 34)

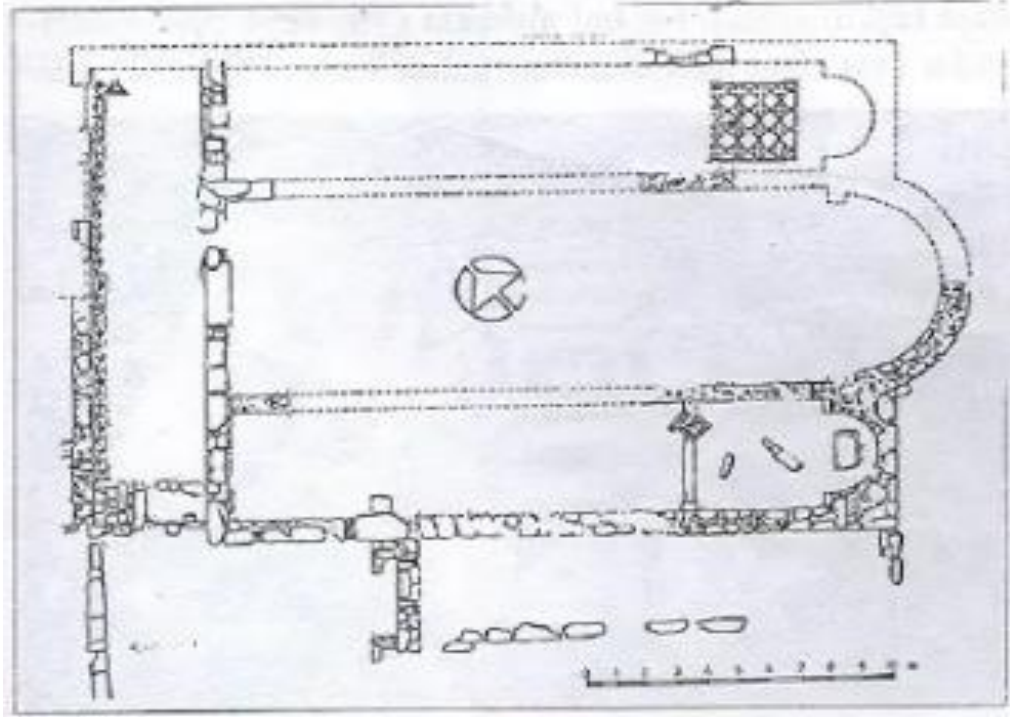
Şekil 12. Gümüşhane Meryem Ana Kilisesi planı (Çiğdem vd.'den, 2008, 174)

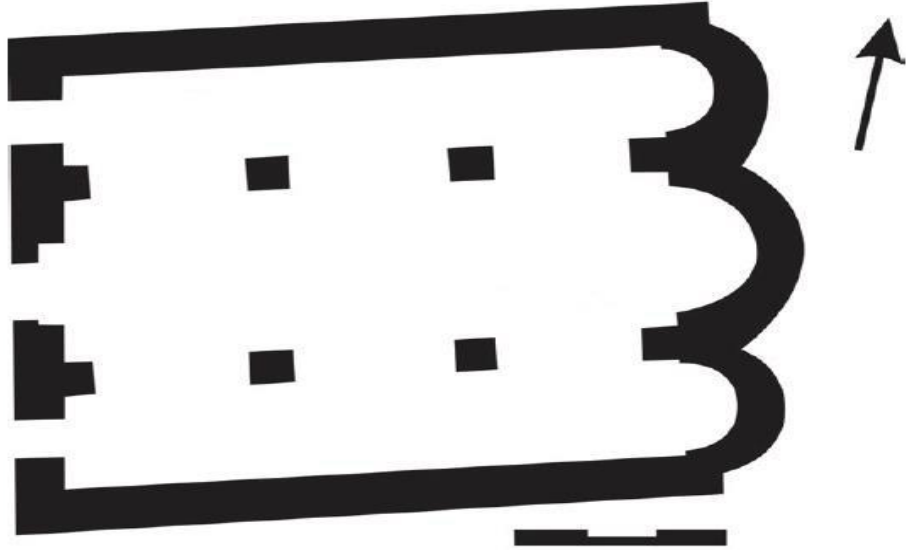
Şekil 13. Rize Ardeşen Kilisesi planı (Bryer'dan, 2020, C.II, 706)

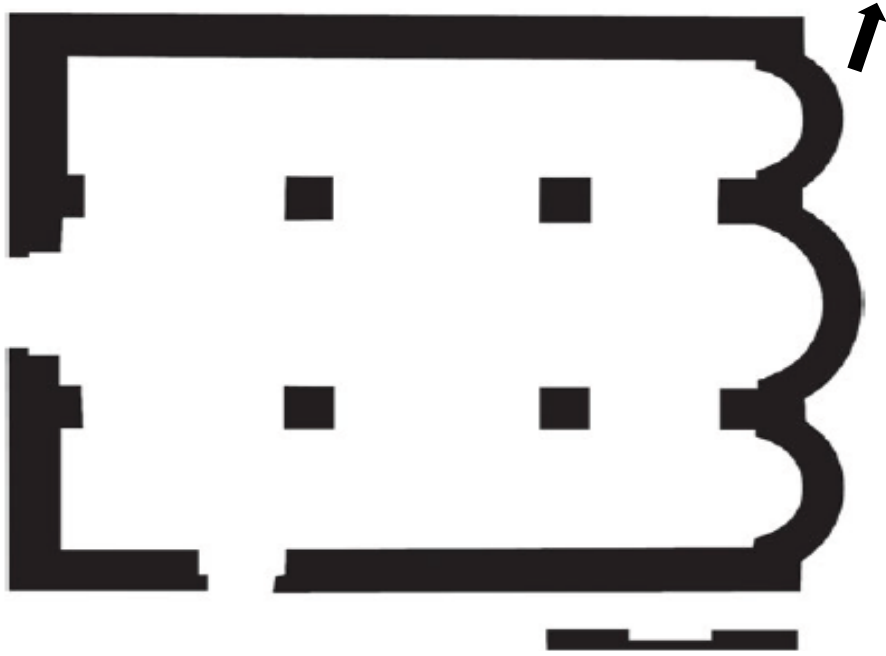
Şekil 14. Çıralı Yanartaş (Khimera) Kilisesi planı (Öztaşkm'dan, 2007, 60)

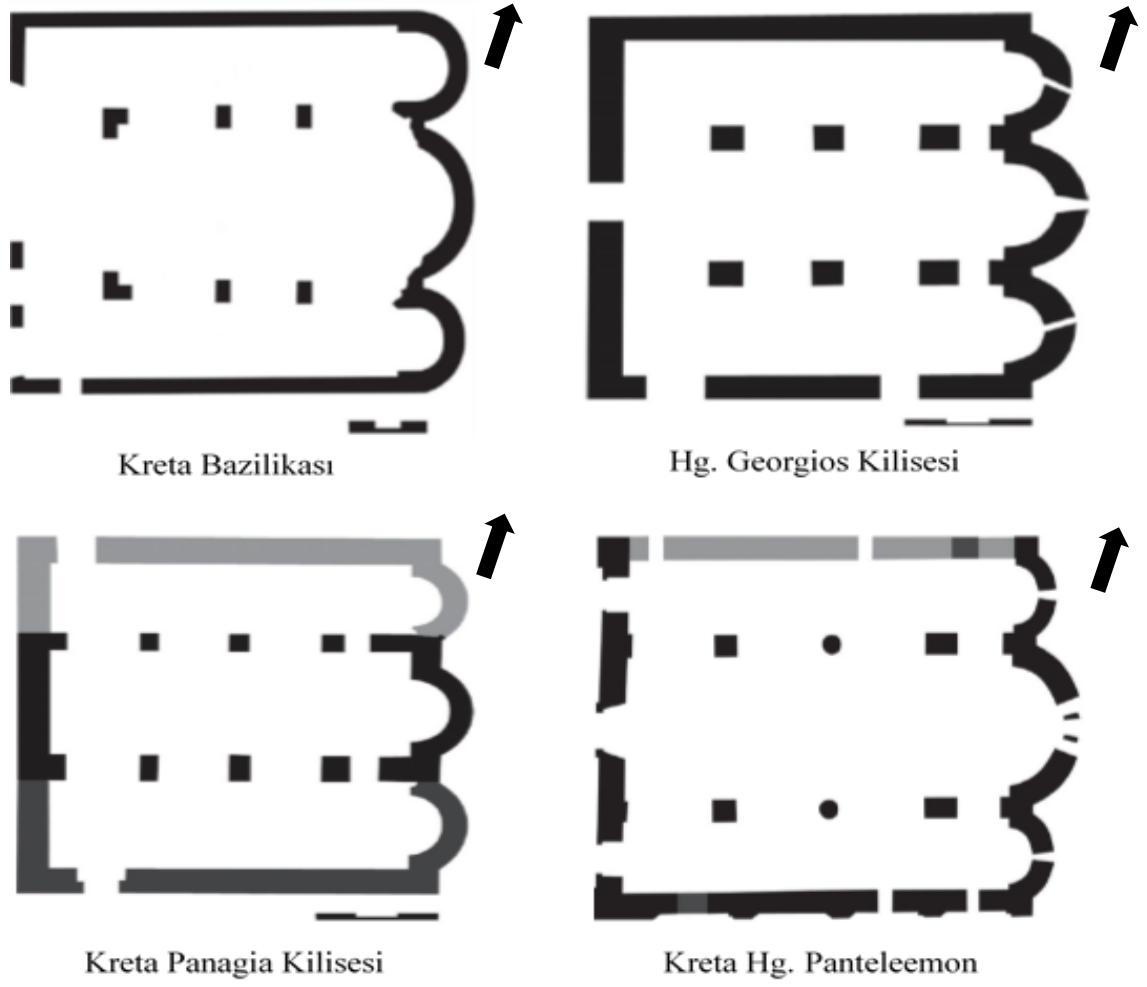
Şekil 15. Knidos Batı Liman E Kilisesi planı (Özgümüş'ten, 1992, 5)

Şekil 16. Naxos Ioannes Theologos Kilisesi planı (Altripp'ten, 2013)

Şekil 17. Kreta Hg. Andreas Kilisesi planı (Altripp'ten, 2013)

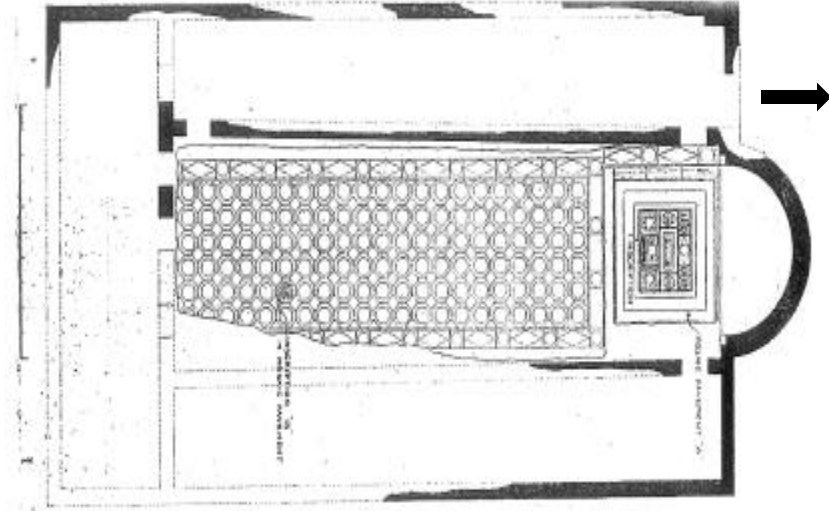

Şekil 18. Üç nefli, üç apsisli benzer kilise örnekleri (Altripp'ten, 2013)

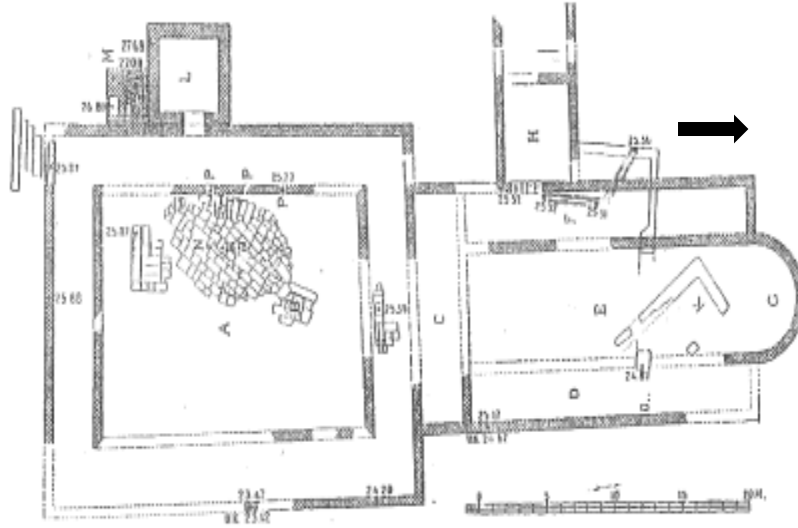
Ege'deki Benzer Örnekler

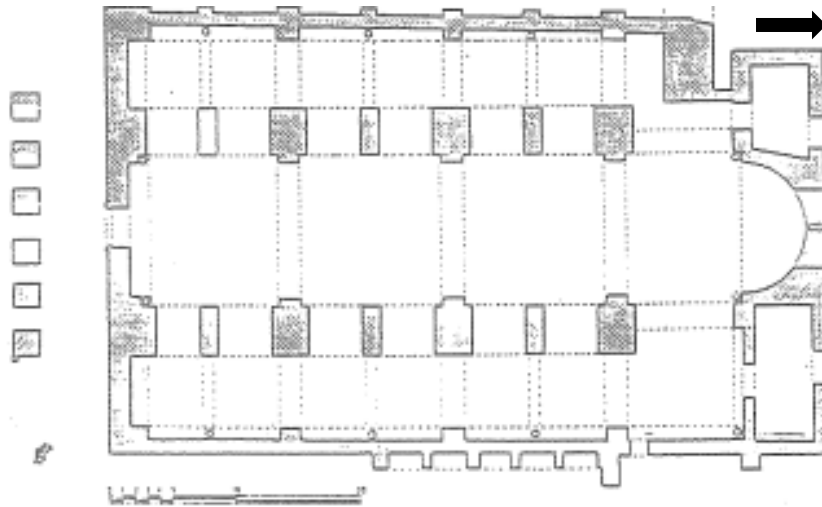
Şekil 19. Patara Liman Kilisesi planı (Erdoğan ve Ceylan'dan, 2019, 669)

Şekil 20. Assos, Güney Kilise planı (Ceylan'dan, 2001, 202)

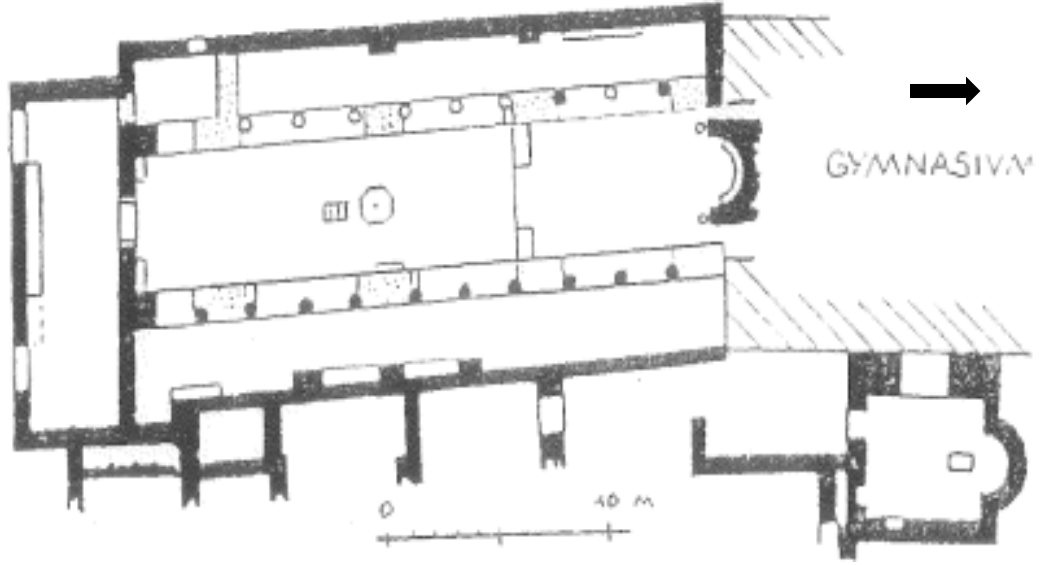

Şekil 21. Bergama Aşağı Agora Kilisesi planı (Ceylan'dan, 2001, 202)

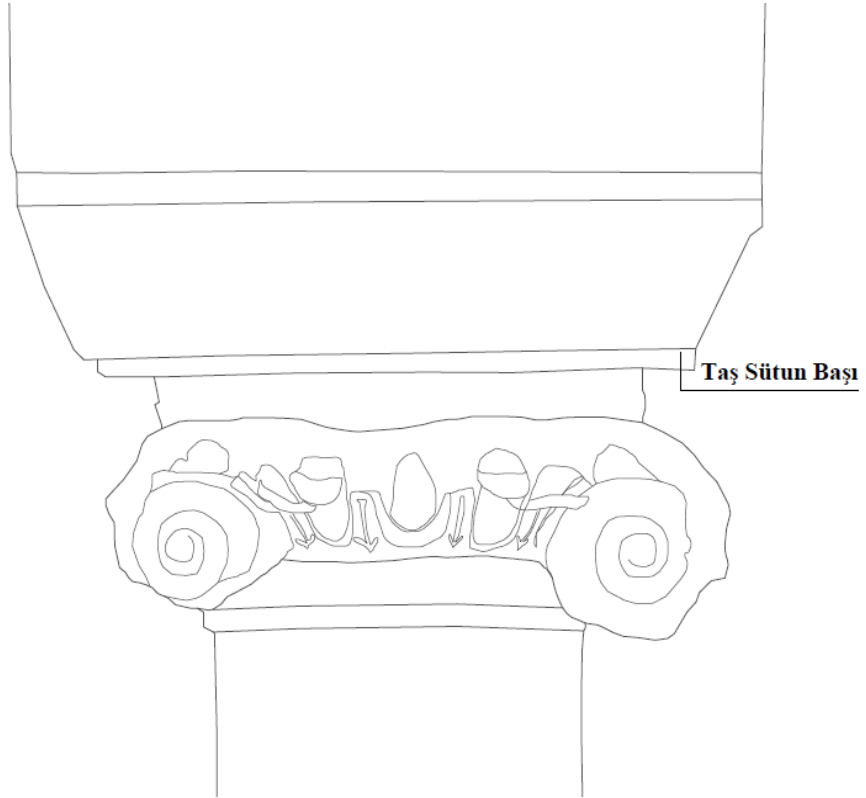

Şekil 22. Hierapolis Direkli Bazilikası planı (Ceylan'dan, 2001, 204)

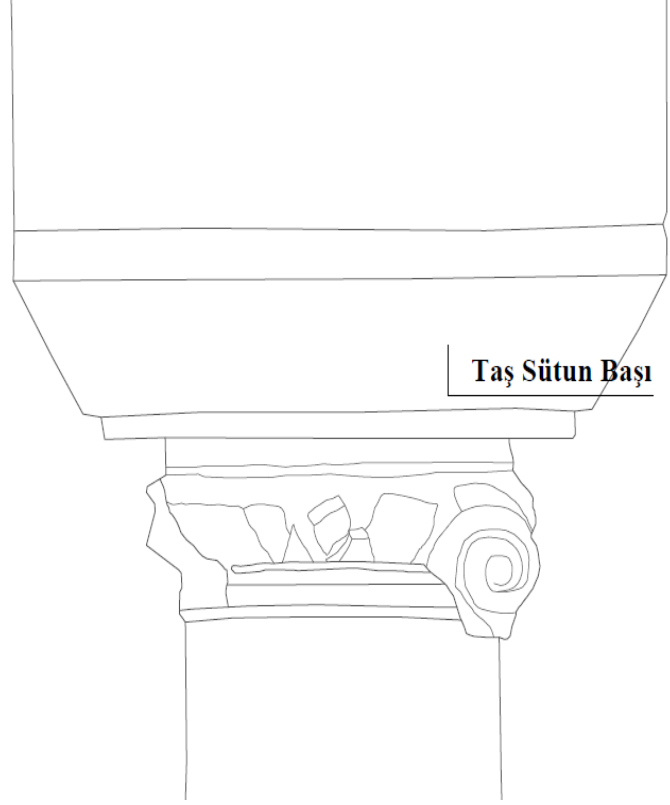

Şekil 23. Priene Bazilikası planı (Ceylan'dan, 2001, 205)

Şekil 24. Birinci ion sütun başlığı (Zan Mimarlık'tan)

Şekil 25. İkinci ion sütun başlığı (Zan Mimarlık'tan)

GÖRSELLER

Görsel 1. Güney cephe genel görünüm

Görsel 2. Güney cephe giriş kapısı (Zan Mimarlık'tan)

Görsel 3. Güney cephe giriş merdiveni detay (Zan Mimarlık'tan)

Görsel 4. Güney cephe devşirme figürlü taş bloğun olduğu duvar (Zan Mimarlık'tan)

Görsel 5. Güney cephe eski bir görünüm (Bryer, Winfield'dan, 2020, C. II, 891)

Görsel 6. Güney cephe taş bloğun yanındaki pencere (Zan Mimarlık'tan)

Görsel 7. Kuzey cephenin üstünün görünümü

Görsel 8. Kuzey cephe üst kat pencerenin yakından görünümü (Zan Mimarlık'tan)

Görsel 9. Kuzey cephenin zemin seviyesindeki görünümü (Zan Mimarlık'tan)

Görsel 10. Doğu cephe genel görünüm

Görsel 11. Doğu cephe dış cephe ana apsis detayı (Zan Mimarlık'tan)

Görsel 12. Batı cephe restorasyon öncesi genel görünümü (Zan Mimarlık'tan)

Görsel 13. Batı cephesi pencere (günümüzde kapı) açıklığı

Görsel 14. Giriş kapısı üzerindeki devşirme panonun restorasyon öncesi hali (Zan Mimarlık'tan)

Görsel 15. Giriş kapısı üzerindeki devşirme taş pano

Görsel 16. Tanrı Mithra'nın tasviri (archeonews.com, 05.11.2023)

Görsel 17. Güney cephe devşirme taş panonun üstündeki silahlı asker figürü

Görsel 18. Zafer Tanrıçası Nike (wikipedia.com, 05.11.2023)

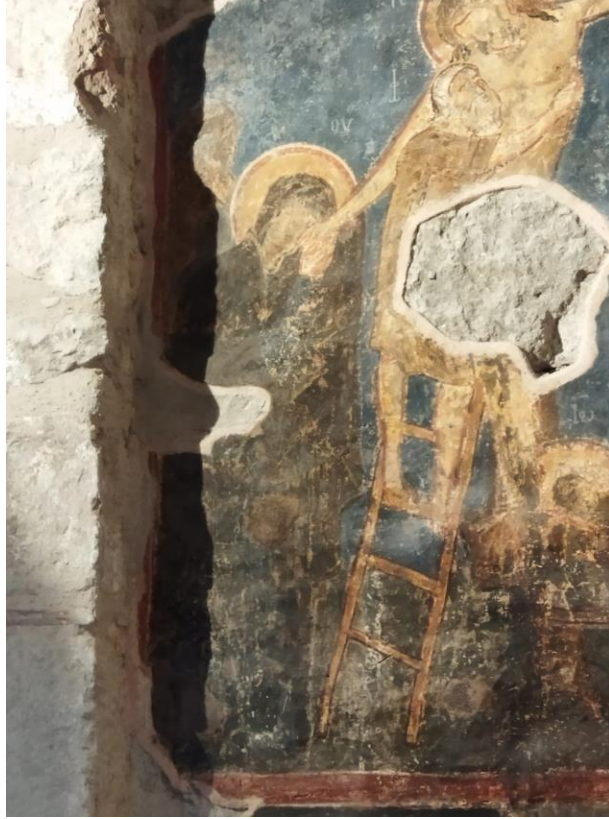
Görsel 19. İsa'nın Çarmıhtan İndirilişi Sahnesi tam görünüm

Görsel 20. İsa'nın Çarmıhtan İndirilişi Sahnesi (İsa'nın Çarmıhtan İndirildiği Kısım)

Görsel 21. İsa'nın Çarmıhtan İndirilişi Sahnesi İsa detayı

Görsel 22. İsa'nın Çarmıhtan İndirilişi Sahnesi Meryem detayı

Görsel 23. İsa'nın Çarmıhtan İndirilişi Sahnesi Aramatyalı Yusuf detayı

Görsel 24. İsa'nın Çarmıhtan İndirilişi Sahnesi'ndeki, Altın Kapıda Buluşma Sahnesi detayı

Görsel 25. İsa'nın Çarmıhtan İndirilişi Sahnesi Genç Meryem detayı

Görsel 26. Aziz Georgios ve Ejderha detayı

Görsel 28. İsa'ya Ağıt Sahnesi restorasyon öncesi tam görünüm (Zan Mimarlık'tan)

Görsel 29. İsa'ya Ağıt Sahnesi tam görünüm

Görsel 30. İsa'ya Ağt Sahnesi restorasyon öncesi yakın görünüm (Zan Mimarlık'tan)

Görsel 31. İsa'ya Ağt Sahnesi yakın görünüm

Görsel 32. İsa'ya Ağıt Sahnesi bordür detayı

Görsel 33. İç mekan kuzey cephe genel görünüm

Görsel 34. Yoakim'in Ölümü Sahnesi tam görünüm

Görsel 35. Yoakim'in Ölümü Sahnesi detay (Anna, Hodegetria Meryem ve Elisabeth)

Görsel 36. Yol Gösterici (Hodegetria) Meryem Sahnesi restorasyon öncesi tam görünüm
(Zan Mimarlık'tan)

Görsel 37. Yol Gösterici (Hodegetria) Meryem Sahnesi tam görünüm

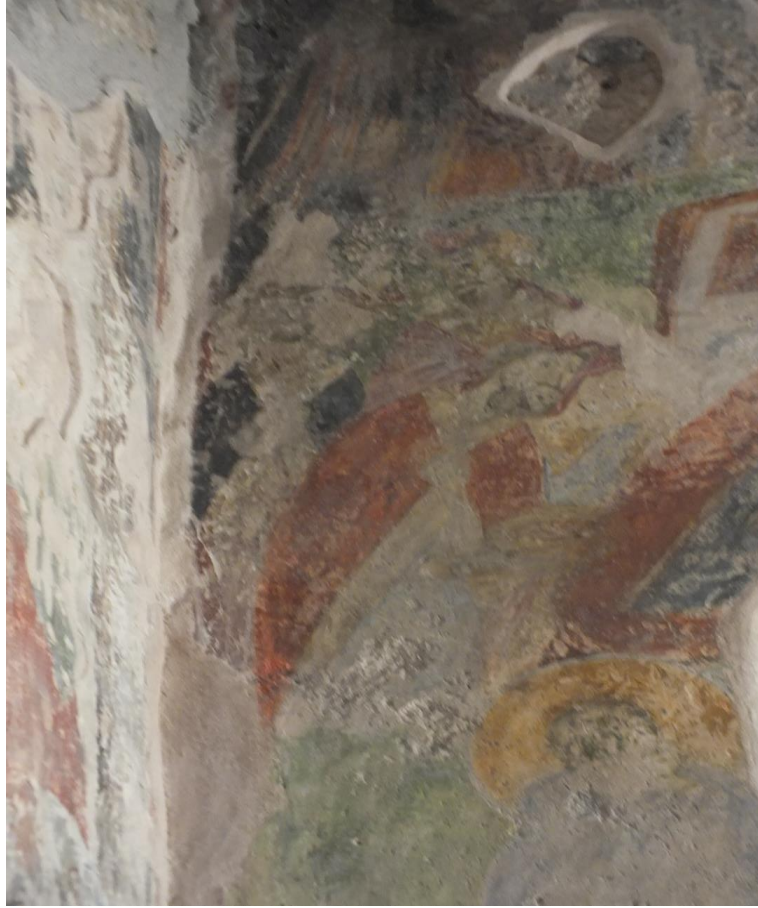
Görsel 38. Yol Gösterici (Hodegetria) Meryem Sahnesi restorasyon öncesi Meryem, Bebek İsa ve yapının banisi detayı (Zan Mimarlık'tan)

Görsel 39. Yol Gösterici (Hodegetria) Meryem Sahnesi Meryem, Bebek İsa ve yapının banisi detayı

Görsel 40. Yol Gösterici (Hodegetria) Meryem Sahnesi Meryem ve Bebek İsa detayı

Görsel 41. Yol Gösterici (Hodegetria) Meryem Sahnesi detay

Görsel 42. Apsisin restorasyon öncesi genel görünümü (Zan Mimarlık'tan)

Görsel 43. Ana apsinin restorasyon öncesi genel görünümü (Zan Mimarlık'tan)

Görsel 44. Ana apsis genel görünüm

Görsel 45. Apsis Deesis Sahnesi restorasyon öncesi görünümü (Zan Mimarlık'tan)

Görsel 46. Apsis Deesis Sahnesi görünümü

Görsel 47. Apsis madalyon içinde İsa ve Dört Melek figürü

Görsel 48. Apsis Deesis Sahnesi detay (İsa ve Melekler, Meryem ve Azizler)

Görsel 49. Apsis Meryem ve Azizler detayı

Görsel 50. Apsis Dört Aziz figürü

Görsel 51. Apsis pencere kemerindeki birinci figür

Görsel 52. Apsis pencere kemerindeki ikinci figür

Görsel 53. Apsis pencere kemerindeki üçüncü figür

Görsel 54. Apsis pencere kemerindeki dördüncü figür

Görsel 55. Batı cephe iç mekan restorasyon öncesi genel görünüm (Zan Mimarlık'tan)

Görsel 56. Batı cephe iç mekan genel görünüm

Görsel 57. Batı cephe duvarının solundaki İki Piskopos figürü

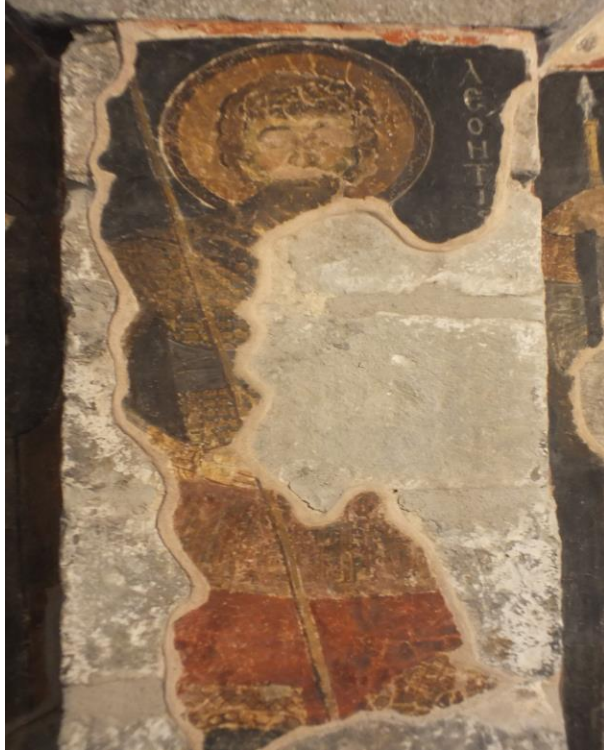

Görsel 58. Batı cephe duvarı soldaki piskopos

Görsel 59. Batı cephe duvarı sağdaki piskopos

Görsel 60. Batı cephe Aziz Leontius figürü genel görünüm

Görsel 61. Batı cephe Aziz Leontius detay

Görsel 62. Batı cephe ikinci asker aziz figürü genel görünüm

Görsel 63. Batı cephe ikinci asker aziz detay

ÖZGEÇMİŞ

Adı Soyadı	Özlem US
Yabancı Dili	İngilizce
Orcid Numarası	0000-0002-5584-373X
Ulusal Tez Merkezi Referans Numarası	10598364
Lise	Burhan Felek Lisesi
Lisans	Ordu Üniversitesi/Sanat Tarihi Bölümü
Yüksek Lisans	Ordu Üniversitesi/Sanat Tarihi Bölümü
Mesleki Deneyim	-
Akademik Çalışmalar	-